

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय काव्य
सं. क्र. ३४५
१९०३

REFBK 0000153

REFBK-0000153

गृहा आणावया । मार्गे हरिणा मी । दुःख परिणामीं । नेणोनियां ॥

सीतागीत, अभंग २७.

महाराष्ट्र-कवि-वर्य-मोरोपंत-कृत

मुलींचीं गीतें.

हें पुस्तक

सौ० सीताबाई जयवंत

यांनीं

कठीण शब्दांचे अर्थ आणि सुबोध व विपुल टीपा देऊन

मुलींकरितां

तयार केलें

REFBK-0000153

मुंबईत

REFBK-0000153

जावजी दादाजी

यांच्या “निर्णयसागर” छापखान्यांत छापिलें.

१९०३.

किंमत आठ आणे.

(सर्व हक्क स्वाधीन ठेविले आहेत.)

अर्पणफिरिका.

माझी परम प्रिय माता

तीर्थरूप सौ० यमुताई चिटणीस,

व

माझे परम प्रिय वडील

तीर्थरूप रा० रा० मल्हार खंडेराव चिटणीस,

बी. ए., एल्. एल्. बी.

यांस

हे पुस्तक

अत्यंत नम्रतापूर्वक

अर्पण केले आहे.

सौ० सीताबाई (मैना).

महाराष्ट्रकविवर्य मोरोपंत यांनी केल्ले साहित्यांत मा. का. हा दिवसांपूर्वी नवनीतांतून वाचिल्लें तेव्हांच तें मला फार आवडलें, आणि असें वाटलें कीं मुली झोंपाळ्यावर बसून जीं इतर गाणीं ह्मणतात त्यांपेक्षां हें गीत ह्मणतील तर फार बरें होईल, व या सीतागीतांतील कठीण शब्दांचे अर्थ व टीपा देऊन एक लहानसें पुस्तक तयार केल्यास मुलींना फार उपयोग होईल. ह्मणून नवनीत, काव्यसंग्रह, व मराठी कोश या पुस्तकांच्या साहाय्यानें मीं टीपा तयार केल्या व त्यांची हस्तलिखित प्रत ती० रा. रा. नारायण चिंतामण केळकर यांजकडे पहाण्याकरितां पाठवून दिली. ती त्यांनीं मोठ्या आस्थेनें तपासली आणि पुस्तक छापण्याविषयीं उत्तेजन दिलें. पुढें कांहीं दिवसांनीं काव्यसंग्रहांत छापिलेलीं सावित्री-गीत व रुक्मिणीहरणगीत हीं दोन गीतें वाचून त्यांवर मीं टीपा तयार केल्या, आणि त्यांचीही हस्तलिखित प्रत ती० रा. रा. केळकर यांनीं पूर्वींप्रमाणें शुद्ध केली. तसेंच ती० रा. रा. केळकर यांनीं या पुस्तकाकरितां उपोद्धात लिहिण्याची कृपा केली. त्यांचे मजवर या कामीं जे उपकार झाले आहेत त्यांची फेड या ठिकाणीं त्या उपकारांचा प्रणतिपूर्वक उल्लेख करण्यापलीकडे होणें शक्य नाहीं; कारण 'जे जें दिलें तें तें । सद्गुरूला अल्प, । वंदनचि कल्प- । तरुपूजा ॥' असें स्वतः मोरोपंतकवींनींच (रुक्मिणीहरणगीत अभंग ५२ येथें) ह्मटलें आहे. सारांश हें पुस्तक तयार करण्याचे कामीं ती० रा. रा. केळकर यांजकडून उत्तेजन व साहाय्य मिळाल्यामुळेंच मीं हें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचें धारिष्ट केलें आहे.

हें पुस्तक मुलींना विशेष आवडावें ह्मणून यांतील चित्रें रा. रा. लक्ष्मण नारायण तासकर-जे मुंबई आर्ट्सस्कुलांत एक शिक्षक आहेत व ज्यांना मुंबई येथील चित्रकलाप्रदर्शनांत अनेक

वेळां बक्षिसें मिळालीं आहेत-यांनीं मुद्दाम तयार करून दिलीं याबद्दल मी रा. रा. तासकर यांची फार आभारी आहे.

हें पुस्तक मुद्दाम मुलींकरितां तयार केलें आहे. तरी महाराष्ट्र-कुटुंबांतील मुलींचे आईबाप, पालक व शिक्षक यांच्याकडून या पुस्तकास चांगला आश्रय मिळेल अशी आशा आहे.

आतां या गीतत्रयाविषयीं कांहीं अभंग मुलींच्या ओवीवृत्तांत माझ्या पूज्य वडिलांनीं केले आहेत ते येथें त्यांच्या परवानगीनें देऊन ही प्रस्तावना पुरी करितें.

अभंग.

रुक्मिणी, सावित्री, सीता पतिव्रता, यांच्या गोड कथा पवित्र ज्या; त्या गीतीं गाईल्या मयूर कवीनें, झालीं हृष्ट मनें भाविकांचीं.	१	निघे धन्य-वाद सर्वांमुखीं.	४
रुक्मिणी-हरण- गीत मनोहर; वाटे हर्ष फार रसिकांना.	२	सीता-गीत आहे प्रेमळ रसाळ; ऐकतां सकळ डोलतात.	५
सावित्री-गीत तें पवित्र पुण्यद;	३	मुलींनीं हीं गीते भक्तीनें वाचावीं, प्रेमें आदरावीं, मागणें हें.	६
		मुलींना आसुच्या देव सुखी ठेवो, सद्बुद्धि तो देवो, प्रार्थना ही.	७

मु० नाशिक.

मार्गशीर्ष शु० १५ शके १८२५

(ता० ४ दिसेंबर १९०३).

सौ० सीताबाई जयवंत.

महाराष्ट्र-कवि-वर्य-मोरोपंत-कृत मुलींचीं गीते.

उपोद्घात.

महाराष्ट्रकविवर्य मोरोपंत (इ. स. १७२९ ते १७९४) हे आपल्या वयाच्या तेविसाव्या वर्षीं वारामतीकर काळे यांचे घरीं आपले तीर्थरूपांकडे गेल्यावर थोड्या दिवसांनीं अशी गोष्ट घडून आली कीं यजमानांच्या मुली झोंपाळ्यावर बसून 'एकसरी दूसरी तीसरीला बिंदी । चवथीला चिंधी घालूं केली;' 'कोल्हापूर शहरामध्ये विंचवाची पेटी । वस्ती केली तूझ्यासाठीं अंबाबाई;' 'सरजाची नथ सरसगट मोतीं आठ । पूणेरि तूझा थाट मामीबाई'—असल्या असंबद्ध व नीरस ओव्या ह्मणत होत्या; त्या पंतांनीं ऐकल्या. तेव्हां त्यांच्या मनांत आलें कीं मुलींना योग्य, लहान लहान आणि बोधपर अशीं प्रसिद्ध स्त्रियांचीं चरितें जर यांना अभंगवृत्तांत (ह्मणजे मुलींच्या ओवीवृत्तांत) रचून दिलीं तर यांचीं गाणींचीं गाणीं आणि उपदेशचा उपदेश, अशीं दोनही साधतील. असा विचार येऊन त्यांनीं त्या मुलींना विचारिलें, 'तुम्हांस कांहीं नवीन गाणीं करून दिलीं तर तीं तुम्ही म्हणाल काय?' त्यांनीं ती गोष्ट ताबडतोब कबूल केली आणि लगेच आमच्या भावी कविरायांनीं रुक्मिणी, सावित्री आणि सीता या तीन पूज्य पतिव्रतांचीं चरित्रें अत्यंत सोप्या अशा वृत्तांत आणि अर्थाला विशेष सुगम म्हणजे मुलींना सुद्धां समजतील अशा रीतीनें रचिलीं. हीं नवीन गाणीं मुलींनीं म्हणतांना यजमानांनीं ऐकिल्यावर स्वाभाविक रीतीनें त्यांनीं चौकशी केली. आणि आपल्या कारकुनाच्या चिरंजीवाची ही कृति आहे, असें कळल्यावर त्यांना फार आनंद झाला. अशी प्रस्तुतच्या तीन गीतांबद्दल एक आख्यायिका सर्वश्रुत आहे; आणि ती इतकी स्वाभाविक आणि संभवनीय आहे कीं तिच्या खरेपणाबद्दल शंका घेण्याचें कांहींच कारण दिसत नाहीं.

या तीन गीतांपैकीं रुक्मिणीहरणगीत ही एका प्रसिद्ध प्रणयविवाहाची कथा

आहे. यांत सर्वांच्या मर्जीविरुद्ध रुक्मि हा आपल्या वहिणीचें शिशुपालाशीं लय लावणार असें पाहून आधीं पासूनच जिनें श्रीकृष्णास आपला देह अर्पण केला होता त्या रुक्मिणीनें एका ब्राह्मणाबरोबर सर्व हकीगत लिहून व शेवटीं या संकटांतून आपणास सोडविण्याबद्दल मनःपूर्वक प्रार्थना करून एक पत्र श्रीकृष्णास पाठविलें; आणि त्यावरून कृष्णानें आयत्या वेळीं येऊन आपल्या अतुल सामर्थ्यानें शिशुपालादि सर्व राजेलोकांस मोह पाडून रुक्मिणीला आपल्या रथावर घेतलें, आणि शेवटीं दुष्टांचा पराभव करून व रुक्मीचेंही योग्य पारिपत्य करून रुक्मिणीचा हेतु पूर्ण केला. एवढा कथाभाग आहे. त्यावरून प्रभूला आपण अनन्यभावे शरण गेल्यास तो वाटेल त्या संकटापासून आपणास मुक्त करून इष्ट हेतु सिद्धीस नेतो एवढें तात्पर्य घेण्यासारखें आहे.

दुसरें सावित्रीगीत. हें वरीलपेक्षां ज्यास्त सुरस आणि बोधप्रद आहे. सावित्री ही एका राजाची अत्यंत आवडती, एकुलती आणि उपवर कन्या होती. तिनें पित्राज्ञेवरून आपला पति स्वतःच पसंत केला, तो केवळ सत्यवानाच्या गुणाकडे पाहून केला. त्याचा बाप 'अंध, वृद्ध, रिपुहतराज्य आणि वनस्थ' असा असूनही तो परमेश्वरावर दृढ विश्वास ठेवून 'न काळजी वाहे' आणि 'कुलशीलसत्वगुणनिधि तो पुत्रकलत्रमात्र परिवार । परि वार सर्व सम त्या कीं मथिला स्वांतरस्थ अरिवार ॥' यांमुळेच जिला 'तो श्वशुर मानला' त्या मुलीची गुणग्राहकता किती वर्णन करावी? त्याचप्रमाणें 'तूं पसंत केलेला सत्यवान् एक वर्षानें मृत्यु पावणार आहे' असें नारदानें सांगितल्यावरही 'वरिला तो वरिलाचि स्पर्शावा या न अन्य कायातें' हा जिचा दृढनिश्चय आणि त्यामुळे आपल्याला पतिसुख जरी फारसें मिळालें नाहीं तरी आपल्या कृतीनें पतिव्रता स्त्रीचें कर्तव्य जगाला स्पष्ट कळेल; आणि 'स्तवितील कुलीन कन्यका यातें' या-करितांच जी या जगांतील आपल्या सर्व सुखावर पाणी सोडण्यास तयार झाली, त्या सावित्रीच्या योग्यतेचें बरोबर वर्णन कोण करूं शकेल? पुढें पतिसेवातत्परतेनें आणि सशरीर 'सहगमनाच्या' निश्चयानें प्रत्यक्ष यमधर्माकडूनही सत्यवानाची सुटका होऊन ह्या दंपत्यास सर्व सुखें प्राप्त झालीं हा

गोष्ट निराळी. तात्पर्य अशा योग्यतेच्या ह्या वटसावित्रीचें व्रत सर्व हिंदुस्त्रिया व लहान मुलीसुद्धां दरवर्षीं करितात यांत नवल तें काय? हिंदुसमाजामध्ये अशा उत्तमोत्तम व्रताचारामुळे स्त्रीसमूहावर जो परिणाम घडला आहे, त्यामुळेच स्वार्थत्याग, सहिष्णुता, धर्मश्रद्धा, काटकपणा हे वलवत्तर गुण आपल्या 'अवलां'च्या आंगीं पुरुषांपेक्षां वन्याच जास्त प्रमाणावर आढळून येतात, हे विचार करणारांस समजून येईल.

आतां शेवटचें आणि सर्वांत श्रेष्ठ असें सीतेचें चरित्र पंतांनीं सीतागीतांत गुंफिलें आहे. रुक्मिणीपेक्षां सावित्री; आणि सावित्रीपेक्षां सीता हें नांव हिंदुस्त्रियांना जास्त परिचित आहे. रामावतार म्हणजे सर्वोत्तम अशा सात्विक गुणांच्या पूर्ण विकासाचा चित्रपट असून त्यांत सीतादेवीची मूर्ति रामाच्या बरोवरीनें अथवा राम आणि सीता मिळून एकवटलेले असें एक सुंदर चित्र प्रमुखत्वानें आणि उत्कर्षानें विराजत आहे. इतकें निष्कलंक, शुद्ध, प्रेमळ, हृदयंगम आणि कुकल्पनेला थोडासुद्धां थारा न देणारें असें दुसरें चरित्र हिंदूंच्या ग्रंथांत तर नाहीच; पण सर्व पृथ्वीवर दुसरीकडे कोठेहि सांपडणें कठीण आहे. पित्राज्ञेमुळे पत्करिलेला वनवास, जिच्या सापत्नभावानें आपणांस राज्यास मुकावें लागलें त्या आपल्या सावत्र आई कैकईशींसुद्धां निष्कपट वागणूक, इत्यादि गोष्टींनीं रामचंद्राचें चित्र जसें खुलतें, त्याप्रमाणेंच किंवा त्याहूनही थोडें ज्यास्तच, सर्व बाळपण माहेरीं आणि सासरीं राजवाड्यांत व राजविलासांत गेल्यामुळे कोमललतिकेप्रमाणें नाजूक अशा या राजकन्येचीं चौदा वर्षे आपल्या पतीबरोबर वनांत जाण्याची तयारी, परमवैभवशाली रावणाच्या अशोकवनांत राहून तो अनेक तऱ्हांनीं विनवण्या करीत व वारंवार धमक्या देत असतांही कल्पनेंत सुद्धां जिच्या पवित्र अंतःकरणाला अशुद्ध विचार शिवला नाही ही गोष्ट, त्याचप्रमाणें लोकमताला मान देण्याकरितां पत्यनुज्ञेप्रमाणें दिव्य करण्याची तयारी आणि शेवटीं गरोदर असतांनाहि पुन्हां अरण्यवास पतकरणें या सर्व संकटांच्या कसोटीस जी सीतावाई न डगमगतां उतरली तिची सर देवस्त्रियांनाही येणें कठीण; मग मानवी स्त्रियांना कोठून

येणार? हा हिंदुस्त्रियांपुढें ठेविलेला कित्ता फार अवघड आहे खरा; पण तो नेहमीं पुढें ठेवून गिरविल्यामुळें परकीय लोकांनाही ज्यांचीं नांवां पूज्य आहेत अशा स्त्रिया आपल्याकडे होऊन गेल्या. आयुष्यामध्ये जीं अनेक संकटें व मोहजनक प्रसंग आपणावर येतात, त्यांतून निभावून जाण्याचें तप जो करील त्यासच त्याची सिद्धि प्राप्त होईल. म्हणून प्रत्येकानें कर्तव्यजागरूक असावे—कसलाही प्रसंग येऊन पडला, कोणतीही स्थिति प्राप्त झाली, तरी सत्यापासून व सत्वापासून दळूं नये—हें या चरित्रावरून शिकावयाचें आहे.

असो. अशीं तीन सुंदर चरितें पंतांनीं निवडून काढून बारामतीकर काव्यांच्या मुलींना त्यांचीं सोपीं गीतें करून दिलीं यावरून व पंतांनीं विठोबादादा चातुर्मासे यांस लिहिलेल्या पत्रांतील 'श्रीनारायण अभंग व श्रीरुक्मिणीस्वयंवर अभंग दोन पाठविलीं आहेत, लिहून घेऊन लवकर पाठवावीं. चिरंजीव सौभाग्यवती मुलींस वाचावयास पाहिजेत' या मजकुरावरून पंत स्त्रीशिक्षणाचे चाहते होते हें उघड आहे. असो. या गोष्टीस आज दीडशें वर्षे झालीं. या अवधींत ह्या गीतांचा सर्वसंग्रहकारांनीं प्रथम उद्धार केला; आणि अलीकडे काव्यसंग्रहांतूनही तीं प्रसिद्ध झालीं आहेत. पण त्यांची आख्यायिका व योग्यता जाणून मुलींच्या शाळांतून अथवा सुशिक्षितांच्या घरांतून त्यांची संथा सुरू असल्याचें आजपर्यंत कधींही माझ्या ऐकण्यांत आलें नाहीं. लहान मुली इतर वेडींवांकडीं वाटेल तितकीं गाणीं भराभर पाठ करून टाकतात; पण या गीतांचें महत्त्व जाणून हीं गीतें त्यांजकडून पाठ करवून म्हणवून घेतलीं तर त्यांजपासून फार उपयोग होईल ही कल्पना स्त्रीशिक्षणाची कळकळ असणाऱ्या आम्हांपैकीं कोणालाही येऊं नये ही सखेदाश्र्याची गोष्ट आहे. पण त्याच्या उलट सानंदाश्र्याची गोष्ट प्रस्तुत घडून आली आहे. ती ही कीं अशीं उत्तम गीतें मुलींना चांगलीं उपयोगीं व्हावीं म्हणून त्यांतील कठीण शब्दांचे अर्थ आणि सुबोध व विपुल टीपा देऊन त्यांचें निराळेंच पुस्तक तयार करण्याचें महत्त्वाचें काम एका सोळा वर्षांच्या सुशिक्षित मुलीनें आपल्या लहान बहिणींकरितां फार उत्तम रीतीनें

केलें आहे. चि० सौ० मैनाबाईंची ही अभिनंदनीय कृति पाहून त्यांचे वडील व माझे परम मित्र रा० रा० मल्हार खंडेराव चिटणीस यांना जसा आनंद झाला असेल तसा आनंद, स्त्रीशिक्षणाची कळकळ असणाऱ्या गृहस्थांनाही होईल यांत संशय नाही.

प्रस्तुत पुस्तकांतील गीतत्रयासंबंधानें विवेचन करून त्याचा उपयोग मुलींना किती आहे हें वर थोडक्यांत सांगितलें आहे. आतां ओघानें मध्यमस्थितींतील मुलींच्या हल्लींच्या शिक्षणाबद्दल दोन शब्द लिहिणें अगत्याचें आहे असें वाटल्यामुळें ते येथें नमूद करितों.

स्त्री आणि पुरुष ह्यांची योग्यता सूक्ष्म दृष्टीनें पाहतां एकमेकांहून कमी अगर ज्यास्ती अशी ठरवितां येणार नाहीं. वास्तविक पाहिलें तर दोहोंची योग्यता सारखीच आहे.

याबद्दल आपल्या श्रुतींतही आधार सांपडतात.

॥ पाटितोयं द्विजः पूर्वमेकदेहः स्वयंभुवा ॥

॥ पतयोर्धेन चार्धेन पत्न्योभूवन्निति श्रुतिः ॥

॥ यावन्न विंदते जायां तावदर्धो भवेत्पुमान् ॥

॥ नार्धं प्रजायते सर्वं प्रजायेतेत्यपि श्रुतिः ॥

अर्थः—पूर्वीं स्वयंभूनें एक देह दुभागून अर्ध्या भागानें पति निर्माण केले व अर्ध्या भागानें पत्नी निर्माण केल्या, अशी श्रुति आहे. लग्न होईपर्यंत पुरुष अर्धाच असतो. अर्ध्या देहापासून उत्पत्ति नाहीं. पूर्ण देहापासून(च) प्रजा होते. अशी ही श्रुति आहे. यावरून पुरुष व स्त्री मिळून एक शरीर आहे, व दोघांची योग्यता प्रपंचांत समसमान आहे हें स्पष्ट होय.

त्याचप्रमाणें भारतांत म्हटलें आहेः—

॥ अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ॥

॥ भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मूलं तरिष्यतः ॥

भार्या ही पुरुषाची अर्धांगी आहे, भार्या उत्तम मित्र आहे. धर्म, अर्थ आणि

काम हे तिन्ही पुरुषार्थ प्राप्त करून देणारी भार्याच आहे आणि भार्येच्या योगानेच मनुष्य हा संसारसमुद्र सहजगत्या तरून जातो.

दुसऱ्या एका दृष्टीने पाहिले तर स्त्रीपुरुषांची तुलनाच करितां येणार नाही. कारण तुलना करण्यास दोन वस्तूंची अगदीं समान अशी स्थिति घेतली पाहिजे. म्हणजे या जगांत स्त्रीपुरुषांचीं कामें हीं एकच असलीं पाहिजेत. पण वस्तुस्थिति तर मुळींच तशी नाही. स्त्रीपुरुषांचीं कर्तव्ये एकच प्रकारचीं नाहीत, आणि तीं परस्पर विरुद्धही नाहीत, तर तीं परस्परांचीं पूरक आहेत. म्हणजे स्त्रीचें जें काम तें पुरुषाचें नाही, आणि पुरुषाचें जें काम तें स्त्रियांचें नव्हे. तरी पण दोहोंनीं मिळून एकच काम करावयाचें असतें. तें काम दोन भागांचें मिळून झालेलें असून प्रत्येक भागाला निराळ्या दृष्टीने महत्त्व आहे. दोहोंचीं कार्ये भिन्न आहेत; पण तीं एकाच मुख्य कामाला पोषक होतात. स्त्रीपुरुषांचा संसार अथवा या जगांतील जें कर्तव्य त्याला गलबताची उपमा चांगली लागू पडते. गलबत फार हेलकावूं नये व वादळांतही उलटूं नये म्हणून त्यांत निलीम भरतात म्हणजे तळाशीं वाळूचीं पोतीं वगैरे वजनदार पदार्थ घालीत असतात. त्याचप्रमाणें वायूच्या योगानें गति मिळावी म्हणून त्याला एक शीड लाविलेलें असतें. आतां तें वजन आणि त्या गलबताचें शीड ह्या दोहोंचे उपयोग व कामें जरी निरनिराळीं आहेत तरी गलबताच्या कामाला त्या दोहोंचीही सारखीच जरूरी असते. म्हणजे शीड नसेल तर त्याची गतीच कुंठित होईल; बरें, जोराचा वारा सुटला तर तें उलटूं न देण्याला आंतील वजनच उपयोगी आहे. म्हणजे एक गत्युत्पादक असून दुसरें स्थिरता कायम ठेवणारें आहे. त्याचप्रमाणें घराबाहेर व्यवहारांत श्रमाचीं, चळवळीचीं आणि उलाढालीचीं कामें पुरुष करितात. त्यांचा कल आणि बुद्धि नवीन गोष्टी करण्याकडे अथवा हुडकून काढण्याकडे आणि त्यांची उमेद सत्पक्षाचे कामीं धाडसी कृत्ये आणि लढाया करून जय मिळविण्याकडे असते. परंतु स्त्रि-

१ यापुढील भागांत स्त्रीपुरुषांची तुलना व मुळांचें शिक्षण यासंबंधानें रास्किनच्या सिसॅम अँड लिली या पुस्तकांतील कांहीं मुद्यांचा उपयोग केला आहे.

यांची बुद्धि घरांत व बाहेर शांतता आणि सुखसंपादन करण्याकडे आणि स्वतः श्रम करून सुख वाढविण्याकडे असते. पुरुष जगांत व्यवहरत असतां त्यांतील घडामोडी, मोहपाश आणि संकटं यांत तो सांपडून अपमान, चुका, पराजय हीं त्याच्या वाढ्यास ज्यास्त येतात. परंतु आपली जी गृहदेवता तिचें तो ह्या सर्वांपासून निवारण करितो. ह्या गृहांत सर्वत्र स्वस्थता, एकोपा आणि समाधान वास्तव्य करितें; घराबाहेरील चढाओढ, गडबड आणि अस्वस्थता ह्यांचें वारेंहि चांगल्या गृहिणीच्या गृहांत नसतें. बाहेर जगांत जरी दुही आणि द्वैधीभाव असला तरी आंत पूर्ण अद्वैत नांदत असतें. दिवसभर व्यवहार करून जीव रात्रीं सुपुम्नानाडींत प्रवेशून जसा पूर्ण आनंद अनुभवितो; त्याप्रमाणेंच पुरुष घरीं आल्यावर त्याच्या सर्व श्रमांचा परिहार होतो. अशा या आनंदाच्या जागेकरितां म्हणजे कुटुंबांतील माणसांच्या सौख्याकरितांच, पुरुषाची जगांतील सर्व गडबड चाललेली असते. याच गडबडीमुळे जेव्हां कांहीं अडचणी उत्पन्न होतात, त्या वेळीं उत्तम गृहिणी, मित्र व मंत्री होऊन, त्या अडचणी दूर करण्यास मोठें साह्य करिते; मनुष्यस्वभावाचें सुंदर चित्र रेखाटणारा जो आंग्लकविमुकुटमणि शेक्सपियर यानें आपल्या सर्व नाटकांमध्ये नायिकांचीच सरशी दाखविली आहे. संकटांत न डगमगतां वाटेल तितके श्रम करून नायकास एखादी तोड सांगून अथवा एखादी अजब युक्ति लढवून त्याला मुक्त करणाऱ्या नायिकेचाच सर्वत्र विजय झालेला ह्या नाटकांतून दिसून येतो. तात्पर्य सत्वगुणाच्या प्रकर्षामुळे संसारयात्रा सुखमय करण्याला उत्तम स्त्रियाच विशेषतः कारणीभूत होतात. मुलांचें संगोपन आणि शिक्षण हें चांगल्या आयांच्या हातून जसें होतें तसें चांगल्या पुरुषांच्या हातून होणें शक्य नाहीं.

प्रेम, दया, विनय, पापभीरुता, स्वहितनिरपेक्षता हे गुण विशेष रीतीनें स्त्रियांमध्ये दिसून येतात आणि त्यामुळेच सुशिक्षित कुटुंबांमध्ये स्त्रियांचें योग्य वर्चस्व दिसून येतें. कुटुंबांतील सर्व माणसांबद्दल व विशेषेंकरून मुलांबद्दलचें स्त्रीवर्गाचें सात्विक प्रेम हें लहानपणीं सुद्धां स्पष्ट दिसून येतें. एकाच कुटुंबांतील सारख्या वयाचा मुलगा व मुलगी अशीं दोघें घेतलीं तर मुलीची मनोवृत्ति

मुलापेक्षां निराळी दिसून येते. मुलाचा कल मारामारी करणे, हट्ट करणे, स्वतःच्या कर्मणुकीकडे पाहणे इत्यादि गोष्टींकडे जास्त असतो. पण तीच मुलगी आईच्या मार्गे मार्गे राहून तिला कामे करावयास लागेल व आपल्या भावाशी भांडण झाल्यास हार खाईल. तसेंच आपल्या लहान भावांसाठी खेळविणे जरूर असल्यास मुलगे लवकर कंटाळून पळून जातील पण मुली त्यांना प्रेमाने घेऊन त्यांची कर्मणूक करण्यांत गुंग होऊन जातील. उलट एखादे दांडगाईचे अथवा क्रूरपणाचे काम करावयास मुलगा जितका लवकर सरसावेल तितकी मुलगी तयार होणार नाही. एवढेच नव्हे; पण अशा कुत्याला ती आपली संमतिही देणार नाही. थोडे दिवसांपूर्वी लंडन येथे एक स्त्रीग्रंथकारांची सभा भरली होती तेव्हा स्त्रियांचीं कर्तव्ये या विषयावर लेडी जहांगीर या पार्शीवाईचे लहानसेंच पण चटकदार भाषण झाले. आणि ते तेथील स्त्रियांनाही वरेंच आवडलेसें दिसले. त्यांत पूर्वेकडील स्त्रियांच्या संबधानें पुढील विचार आहेत:—

“आशियाखंडांतील स्त्रियांचा वरावाहेरील सार्वजनिक चळवळींशीं मुळींच संबंध नसतो. त्यांचे जग व त्यांचा आयुष्यक्रम त्यांच्या घराचे आंतच असतो. त्या घरामध्ये त्यांचे वर्चस्व राणीप्रमाणे असून अत्यंत प्रेम करणारा पति व मुले हीं तिचे प्रजाजन असतात! ह्या वर्चस्वाची कल्पना तुम्हां पाश्चात्य स्त्रियांस कधींही येणार नाही. माझ्या मतें स्त्रियांची ही स्थिति स्वाभाविक व फार सुखदायक आहे. प्राचीन काळीं तुमच्या स्त्रियांचीही स्थिति अशीच होती; आणि अजूनही स्त्रियांस अंतःकरणापासून हीच स्थिति स्वभावतः आवडते. ‘मोठे झाल्यावर तुम्ही कोण होणार?’ असा प्रश्न एका लहान भाऊबहिणीस विचारिला असतां ‘मी शिपाई होऊन राजाच्या शत्रूशीं लढेन’ असें मुलानें उत्तर दिलें; आणि ‘मी मोठेपणीं आई होईन’ असें मुलीनें उत्तर दिलें! ह्या मुलीनें सांगितलेली ही इच्छा प्रत्येक स्त्रीचे मनांतून केव्हांही नाहीशी होत नाही. आशियाखंडांतील स्त्रियांचे आयुष्य ह्या ईश्वरी संकेताचे जवळ जवळ असते. माता व तिचे अपत्य ह्या ईश्वरी संबधावरच स्त्रियांचे खरे वर्चस्व

अवलंबून आहे असें आम्ही मानितों; आणि ह्या वर्चस्वाची शाश्वतीही या संबंधाखेरीज इतर कोणत्याही गुणांवर अवलंबून राहणार नाहीं!”

अशा योग्यतेच्या ज्या स्त्रिया त्यांचें शिक्षण साधारणतः कोणत्या तत्वावर असलें पाहिजे याचा विचार करूं या.

१ प्रथमतः त्यांची प्रकृति सदृढ होऊन त्यांच्या शरीरास तजेला व सौंदर्य येईल अशा प्रकारचें शारीरिक शिक्षण मुलींना मिळणें अवश्य आहे. मोकळ्या मनानें जेथें हिंडतां फिरतां येईल, फुगडी झिम्म्यासारखे खेळ खेळतां येतील व मोठ्यानें गाणीं म्हणतां येतील, असें एक स्थळ त्यांच्या शाळेला जोडून अवश्य असलें पाहिजे. मग ती स्वतंत्र वाग असो अथवा शाळेचें आवारच मोठें असो. प्रत्येक घराला याच कामाकरितां एखादें सुंदर परडें अथवा बगीचा असणें हें आपल्या मध्यम स्थितीच्या लोकांत हल्लीं अशक्य झालें आहे. पण मुलींच्या ज्या सार्वजनिक शाळा असतात त्यांसंबंधानें वरील सोय असणें अत्यंत अवश्य आहे व शक्यही आहे. हल्लीं आपण मुलांच्या शाळांतून तालीम, क्रिकेटग्राउंड वगैरेची सोय केलेली पाहतों, पण मुलींच्या शाळा म्हटल्या म्हणजे भरवस्तींत एखादी लहानशी भाड्याची जागा अथवा वाग किंवा मोठें आवार नसलेली एखादी इमारत असावयाची. यासाठीं या कामीं सुधारणा करण्यास योग्य अधिकारीवर्गाचें या विषयाकडे अशा रीतीनें यापुढें जितकें लक्ष जाईल तितकें बरें.

२ हल्लीं शाळांतून मुलांना जें शिक्षण देण्यांत येतें तेंच सदोष आहे म्हणून त्यामध्ये वस्तुदर्शनपाठासारखे नवीन विषय घालून त्याला सुधारलेलें स्वरूप देण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. मुलींच्या शाळेंतही आजपर्यंत जें शिक्षण देण्यांत येत आहे तें बहुतेक मुलांच्याच नमुन्यावर दिलें जातें; पण ही केवळ चूक आहे. कारण वर सांगितल्याप्रमाणें स्त्रीपुरुषांचीं या जगांतील कामें जशीं भिन्न आहेत, त्याचप्रमाणें त्यांचे मनोविकार व प्रवृत्ति ह्यांचा स्वाभाविक कलही भिन्न असतो. स्त्रियांचा कल सात्विक मनोवृत्तींनीं प्रेरित असतो. पुरुषांमध्ये तामसी वासनांचें प्राबल्य असतें. यामुळे स्त्री ही गृहसौख्याचें निधान होतें

आणि पुरुष जगांतील उलाढाली करण्यास समर्थ होतो. त्याच्या तमोगुणाला स्त्रीसंगति हा एक चांगला आळा आहे. यास्तव पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांमध्येही तामसी वासनांचे प्राबल्य होऊं नये व केवळ श्रेष्ठ वासना वाढाव्या अशी व्यवस्था त्यांच्या शिक्षणांत झाली पाहिजे. भक्ति किंवा धर्मावरील विश्वासाच्या योगाने एक प्रकारचे बळ उत्पन्न होतें आणि त्यामुळे आंगीं सद्गुण उत्पन्न होण्यास जी स्वहितनिरपेक्षता लागते ती आंगीं येणे शक्य होतें. तिच्यापासूनच करारीपणा, दुसऱ्याकरितां कष्ट सोसण्याची शक्ति वगैरे उत्तमोत्तम गुण पुरुषांपेक्षां स्त्रियांच्या आंगीं ज्यास्त प्रमाणावर उत्पन्न झालेले दिसून येतात. पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांमध्ये तामसवृत्तीचे प्राधान्य असतें तर या जगाचे स्वरूप आजमितीस अगदींच निराळे व दुःखमय झालें असतें. पुरुषांमध्येही सात्विकगुण नाहींत असें नाहीं; पण त्यांचे प्रमाण एकंदरीनें कमी आहे हें खास.

वरील विवेचनावरून हें लक्षांत आलें असेल कीं मुलांच्या आणि मुलींच्या स्वाभाविक मनोवृत्ति व या जगांतील कामें भिन्न असून तीं एकमेकांस मदत करणारीं अशीं आहेत म्हणून त्यांच्या शिकण्याच्या विषयांची मर्यादा, शिक्षण देण्याचा मार्ग, पुस्तकांतील धडे वगैरे सर्व पुष्कळ अंशानें मुलांच्यापेक्षां निराळे असले पाहिजेत. पुष्कळ पुस्तके व भाषा येण्यापेक्षां संकटांत सापडलेल्या गरीब माणसावर सुद्धां दया करणे, शास्त्रीय नियम पाठ करण्यापेक्षां सृष्टीतील प्राणिमात्रावर प्रेम करणे, इतिहासांतील नांवे व तारखा पाठ करण्यापेक्षां त्यांतील न्यायान्यायाचीं कृत्ये व त्यांना मिळणारे योग्य बक्षीस अथवा शासन, इत्यादि गोष्टी त्यांच्या मनावर पूर्णपणे विंबविल्या पाहिजेत. त्यांचे कोमल मनोविकार जागृत ठेवून, निराश्रितावर दया करणे हें आपलें आद्य कर्तव्य आहे ही गोष्ट त्यांना समजावून दिली पाहिजे. त्यांचे मनोविकार फार तीव्र असल्यामुळे अद्भुत कादंबऱ्या त्यांच्या हातीं जितक्या न पडतील तितक्या चांगल्या. त्यांनीं थोडीं पुस्तके वाचिलीं तरी कांहीं हरकत नाहीं पण जीं पुस्तके त्यांना वाचावयास द्यावयाचीं तीं काळजीपूर्वक निवडून दिलीं पाहिजेत. तात्पर्य बुद्धिविषयक शिक्षणापेक्षां त्यांच्या कोमल व उच्च मनोवृत्तींना पोषक असेंच शिक्षण मुलींना ज्यास्त मिळेल

अशी तजवीज केली पाहिजे. पुढें दिलेल्या मर्यादित शिक्षणक्रमापलीकडे त्यांनीं मुळींच जाऊं नये असें माझे म्हणणें नाहीं. त्यांत ज्यास्त विषयांची भर घालून त्यांना ज्यास्त ज्ञान प्राप्त करून दिल्यास त्यापासून ज्यास्त फायदा होईल हें खरें. पण आपल्या सध्याच्या परिस्थितींत मध्यम स्थितीतील गृहस्थांच्या मुलींना तरी आणखी बरीच वर्षेपर्यंत पुढें दिलेला शिक्षणक्रम पुरेसा होईल किंवा पुरून उरेल असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. परिस्थितींत जसजसा बदल होत जाईल तसतसा यांतही तो झालाच पाहिजे, आणि होईलही. पण स्त्री व पुरुष ह्यांच्या स्वाभाविक मनोवृत्तींत आणि जगांतील कर्तव्यांत जें अंतर आहे तें नेहमीं डोळ्यांपुढें ठेवून चाललें पाहिजे. आज उद्वेग उत्पन्न करणारी गोष्ट ही आहे कीं मुलींना शाळांतून दिलें जाणारें शिक्षण त्यांच्या श्रमाच्या मानानें पुढील आयुष्यक्रमाला जितकें फायदेशीर व्हावें तितकें होत नाहीं. कारण त्या कामीं बरील गोष्टींचा विचार जितका व्हावयास पाहिजे तितका झालेला दिसत नाहीं. आमचें म्हणणें सयुक्तिक दिसल्यास मुलींच्या आईवापांनीं योग्य तो फेरफार घडवून आणण्याची खटपट करावी.

३ सगळ्यांत महत्त्वाची गोष्ट ही कीं आपल्या मुलींचे शिक्षक स्वभावानें, वर्तणुकीनें आणि विद्येनें स्पृहणीय असून ज्यांना तुम्ही स्वतः मान घाल असेच असले पाहिजेत. आपल्या मुलांच्या गुरुजींना आपण जर तुच्छतेनें वागवून त्यांची अवहेलना केली, त्यांच्याबद्दल अपूज्य भावानें बोललों, तर तीव्र मनोविकारांच्या व बुद्धीच्या मुलींना आपल्या स्वतःच्या बुद्धीचें अथवा शिक्षणाचेंहि महत्त्व वाटावयाचें नाहीं. या गोष्टींकडे चांगलें लक्ष न पुरविल्यामुळे आपल्या मुलांच्या मनावर त्याचा काय परिणाम होतो, हें पुष्कळ विद्वान् लोकांच्याही लक्षांत येत नाहीं.

बरील गोष्टींचा स्थूळरीत्या विचार झाला. आतां जें शिक्षण हल्लींच्या परिस्थितींत आपल्या हिंदु अथवा महाराष्ट्रसमाजांतील मध्यम स्थितीच्या मुलींना देतां येईल त्याचें थोडक्यांत विवेचन करूं.

मुलींना सातवर्षांच्या आंत शाळेंत पाठवूं नये. तोंपर्यंत आईनेच घरीं अक्षरओळख करून घ्यावी आणि पुढें सातपासून १२ वर्षांपर्यंत मराठी शाळां-

तून शिक्षण द्यावें. हल्लीं मुलांचा व मुलींचा शिक्षणक्रम बहुतेक सारखाच आहे. म्हणून त्यांपैकीं मुलींचीं इयत्तापत्रकें खालील धोरणानें तयार करणें जरूर आहे.

(अ) गणित—व्यवहाराला लागणारे तोंडचे हिशेब, सरळव्याज, खाजगी जमाखर्चाची पद्धत, व्यवहारांतील मापाचीं व वजनाचीं कोष्टकें (हीं कोष्टकें प्रत्यक्ष जिन्नस मापून व मोजून शिकवावयाचीं.) यापेक्षां ज्यास्त अवघड आणि व्यवहारांत निरुपयोगी विषय शिकविण्याचें कारण नाहीं.

(आ) इतिहासभूगोल—महाराष्ट्राचा इतिहास व हिंदुस्थानच्या इतिहासाची सामान्य माहिती. भारत आणि रामायण यांतील ठळक कथा. भूगोल—हिंदुस्थानांतील इलाखे व प्रांत, मोठीं गांवें, क्षेत्रें, नद्या, पर्वत वगैरे आणि महाराष्ट्राची विशेष माहिती, ही सर्व केवळ नकाशावरून (पुस्तकाचा उपयोग न करितां) शिकविणें. जगाच्या नकाशावरून फक्त खंडें, देश वगैरे अगदीं ठोकळ माहिती देणें. इतिहास शिकवितांनाही तो गोष्टीच्या रूपानें सांगून पुस्तकांचा उपयोग होईल तितका कमी करणें.

(इ) अक्षर आणि भाषा—अक्षर मोडी व वाळबोध चांगलें लिहितां येणें. यांतच पत्रांचे मायने वगैरेंचा समावेश करावा. याशिवाय यांत ज्यास्त सुचविण्यासारखें नाहीं. भाषाविषयासंबंधानें मात्र कांहीं फरक करणें जरूर आहे तो असा.—व्याकरण हा विषय फार कसोशीनें शिकविण्याचें कारण नाहीं. त्यांतील साधारण परिभाषा व वर्गीकरण समजलें म्हणजे पुरे; आणि तेंहि अगदीं वरच्या वर्गांत शिकवावें. क्रमिक पुस्तकांपैकीं वरच्या पुस्तकांत जे शास्त्रीय धडे हल्लीं आहेत त्यांचे ऐवजीं बालबोध व करमणूक यांतील नमुन्यावर शास्त्रीय माहितीचे अगदीं सोपे व मनोरंजक धडे चित्रांसह घालावे. आरोग्यमार्ग, सृष्टशास्त्र, गृहव्यवस्था, बाळशिक्षण, बाळसंगोपन वगैरे स्त्रियांना विशेष उपयोगी अशा विषयांतील धडे ज्यास्त घालावे. शिवाय त्रेसदार्लिंग, जानकाकन वगैरे परकीय लोकांच्या माहितीचे धडे काढून त्यांच्या ऐवजीं हिंदुस्थानांतीलच पौराणिक आणि ऐतिहासिक स्त्रीपुरुषांच्या मनोरंजक आणि बोधप्रद गोष्टी असाव्या. कवितेच्या धड्यामध्ये

लहान लहान गाणीं, सीतागीतासारखीं गीतें व केरळकोकिळांतील 'सासरची पाठवणी' वगैरे स्फुट कविता असावीं. अशा रीतीनें बदल करून मुलांचीं आणि मुलींचीं क्रमिक पुस्तकें निरनिराळीं करून मुलींच्या पुस्तकांत सुंदर चित्रें वगैरे ज्यास्त असावीं.

(ई) शिवणकाम, घरांतील व्यवस्था व कामें, अजाण्यांची व मुलांची शुश्रूषा हीं कामें मुलींच्या वयाच्या मानानें त्यांस समजावून द्यावीं.

(उ) मुली लहान असतांना फुगड्या, छप्पुपाणी, कोंवडा, वगैरे खेळ आणि वरच्या यत्तेंत दळण, कांडण, धान्य पाखडणें, वेचणें, भाजा नीट करणें व चिरणें, ओयरा घेणें, स्वयंपाक करणें, परकरचोळी व साड्या धुणें वगैरे कामें शाळेचे विषय म्हणूनच मुलींकडून करवून घ्यावीं. या शिक्षणानें शाळेंत जाणाऱ्या मुलींना घरच्या कामांचा कंटाळा येणार नाहीं.

तात्पर्य, मुलींच्या गृहशिक्षणाला ज्यांची जरूर नाहीं असे विषय कमी करून व त्यांना उपयोगी असे विषय वाढवून जेणेंकरून स्त्रिया सदाचारसंपन्न, सुशील, विनययुक्त, बालसंगोपनकुशल, गृहकार्यदक्ष आणि स्वकर्तव्यजागरूक होऊन धर्मपत्नी हें नांव अन्वर्थक करितील अशा प्रकारचें शिक्षण त्यांना मिळेल अशी तजवीज केली पाहिजे.

वरीलप्रमाणें शिक्षण मिळाल्यास मुली सशक्त राहतील आणि जरूर तेवढें शिक्षण त्यांना तेराव्या वर्षापर्यंत शाळेंत मिळालें म्हणजे पुढें घरीं तेच विषय ज्यांचे त्यांस सवडीप्रमाणें वाढवितां येतील. सांप्रत मध्यम स्थितीतल्या आपल्या कुटुंबांतील स्त्रियांस घरचीं कामें संभाळून ज्या शिक्षणाचा उपयोग करून घेतां येईल असें शिक्षण एवढेंच. त्यांनीं पुढें दिलेलीं वर्तमानपत्रें, मासिकपुस्तकें आणि इतर स्वतंत्र ग्रंथ हे आपल्या योग्यतेप्रमाणें वाचून आपल्या ज्ञानाला वाटेल तेवढी भर घालावी. आणि कुटुंबांतील जरूरीचीं कामें करून त्यांना जी फुरसत मिळेल ती सर्व भरून काढण्याला पुढील पुस्तकें वगैरे पुरून उरण्यासारखीं आहेत.

स्वतंत्रग्रंथ—भारतामृत, त्रिपळ्ळणकरांचें भागवत व रामायण, बालसंगोपन,

व शुश्रूषा यांवरील पुस्तकें, कै० रानड्यांच्या यादींतील मराठी ग्रंथ, कै० गाडगिळांच्या संसारसुखांतील निवडक पुस्तकें, बडोद्याच्या ग्रंथसंपादक आणि प्रसारकमंडळीचीं पुस्तकें, दाभोळकरांचीं पुस्तकें, कै० दीक्षितांचा ज्योतिर्विलास, रा० चिटणिसांचे अंतरिक्षांतील चमत्कार, रा० सरदेसाई यांच्या रियासती, साधुसंतांचीं चरित्रें, मराठी कवींचीं काव्यें, ऐतिहासिक स्त्रीपुरुषांचीं चरित्रें वगैरे अनेक सोपे धार्मिक, नीतिविषयक, शास्त्रीय, सामाजिक व राजकीय ग्रंथ.

मासिकपुस्तकें—महाराष्ट्रमहिला, मासिकमनोरंजन, बालबोध, केरळ-कोकिळ, विविधज्ञानविस्तार, सरस्वतीमंदीर, ग्रंथमाला, काव्यसंग्रह वगैरे.

वर्तमानपत्रें—करमणूक, केसरी, सुधारक, सयाजीविजय वगैरे.

हल्लींच्या स्थितीप्रमाणें पाहतां वर दिलेल्या यादींतील वाङ्मय आमच्या कौ-टुंबिक स्त्रियांना पुरणार नाहीं अशी कुरकुर येण्याचा संभवच नाहीं, असं मला खात्रीनें वाटतें. हें सर्व शिक्षण अर्थात् मराठींतच दिलें पाहिजे. या भाषेंत गद्यपद्यात्मक ग्रंथांची संख्या वाढत आहे तेव्हां आणखी थोड्याच वर्षांत वरील भांडारांत चांगलीं निवड करण्यास पुष्कळ सोय होईल. मराठीला नाक मुरडून कांहीं मध्यमस्थितींतील लोक आपल्या मुलींस आणि स्त्रियांस इंग्रजी शिक्षण देण्याचा व्यर्थ प्रयत्न करितात; या भल्या गृहस्थांना आपल्या ऐपतीची, आपल्या स्त्रियांच्या फुरसुतीची व ज्या परिस्थितींत त्यांना सारा जन्म काढावा लागतो व आणखी थोड्याशा फरकानें तो तसाच वरींच वर्षे काढावा लागेल, त्या परिस्थितीची चांगलीशी अटकळ न करितां आल्यामुळें त्यांचा हा प्रयत्न निष्फल होतो. जी कांहीं थोडी स्त्रियांची हौस असेल ती परकीय भाषेचें तुटपुंजें ज्ञान प्राप्त करण्यांतच जाते, आणि तेवढ्या श्रमानें मराठी वाङ्मयांतून मिळणाऱ्या ज्ञानाला त्या मुक्तात व उत्तम विचारानें भरलेल्या इंग्रजी ग्रंथांचें परिशीलन करण्या-इतकें परभाषेचें ज्ञानही प्राप्त होत नाहीं. यामुळें 'दोहींकडे अंतरला, थोरपणें भांबावला.' अशी स्थिति होते. कारण हल्लीं मुलींचीं लग्नें १२ पासून १४ वर्षांच्या आंत होतात. आणि जरी याहून एखाददुसरें वर्ष मुलगी अविवाहित

राहिली तरी लग्नानंतर लौकरच त्या विदुषीला मातृस्थानापन्न होण्याची पाळी आली की तिची कंबर खचलीच. शिवाय माहेरीं जितक्या सवलतीनें अभ्यास होतो तितका नव्या घरीं होणें शक्य नाहीं म्हणून फार झालें तर एक दोन वर्षेच इंग्रजीचा अभ्यास करावयास सांपडेल; आणि हें ज्ञान पुढें लग्नानंतर कितीही वाढविलें तरी तें एखादा वजनदार इंग्रजी ग्रंथ समजण्याजोगें होणें संभवनीय नाहीं. परकीयभाषेच्या अभ्यासाच्या चरकानें मुलांची स्थिति काय होते याचा आपण नीट विचार केला तर असें दिसून येईल कीं हल्लींच्या पदवीधर विद्यासंपन्नांपैकीं शेकडा नव्वद लोक महत्त्वाच्या व उपयुक्त वाचनापासून पराङ्मुख झालेले असतात. दररोजचीं वर्तमानपत्रें चाळणें व कादंबऱ्या वाचणें हें ज्ञानसंपादन फारशा किंमतीचें मानितां येणार नाहीं. ग्रंथमालेंतील गतवर्षनिरीक्षणाचे लेख वाचले अथवा विविधज्ञानविस्तारासारख्या भारदस्त मासिकपुस्तकाकरितां लेख गोळा करण्याकरितां व्यवस्थापकांस पडणाऱ्या चासाची चौकशी केली तर वरील विधानास जरूर तो पुरावा मिळेल. अशी शोचनीय स्थिती होण्यास परभाषेशिवाय आणखीहि अनेक कारणें असतील; परंतु हें मुख्य कारण नाहीं असें म्हणावयास मी तरी निदान तयार नाहीं. आमच्या आंग्लविद्याविभूषितांपैकीं शेकडा जे दहापांच लोक विद्यादेवीचे भक्त असतील त्यांनीं इंग्रजींतून नवीन नवीन मिळणारें ज्ञान स्वभाषेच्या द्वारें आपल्या केवळ मराठी जाणणाऱ्या देशभगिनींना व बंधूंना देण्याचें मनावर घेतलें तरी पुरे होईल. भाषा म्हणजे कांहीं ज्ञान नव्हे. म्हणून अर्थमुर्खे इंग्रजी शिकण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं हें बहुतेकांस कबूल होईल असें वाटते.

आपल्या महाराष्ट्रांतील मध्यमस्थितींतील स्त्रियांना संसार आटोपून फुरसत फार थोडी राहते याकरितां त्यांचा सर्व शिक्षणक्रम मराठींतच चालावा असें वर प्रतिपादन केले आहे. यावरून आमच्या स्त्रियांना परभाषेचें शिक्षण मुळींच नको, व इंग्रजींतल्या उत्तमग्रंथभांडाराची व त्यांची गांठ पडणें भयावह आहे अशाप्रकारचें माझे म्हणणें आहे असा गैरसमज कोणींहि करून घेऊं नये. कॉलेजांतील सर्व शिक्षण पुरे होईपर्यंत ज्यांना आपल्या मुलींना लग्नाशिवाय ठेवितां

येईल किंवा चाकरनोकरांचें ऐश्वर्य असल्यामुळें मुवलक वेळ देतां येईल अशा स्त्रियांना मिडवाईफ किंवा एल् एम् अँड एस्, एम् डी अशा वैद्यकांतील परीक्षा देण्यास किंवा ज्ञानसंपादनाच्या इतर मार्गांचेही अवलंबन करण्यास कांहींच हरकत नाही. मात्र अशा स्त्रिया आपल्या मध्यमस्थितीच्या कुटुंबांत शेकडा १२ तरी सांपडतील कीं नाही याची शंकाच आहे; म्हणून अशा प्रकारच्या उच्च शिक्षणाचा विचार वर केलेला नाही. वाकी या उच्च शिक्षणाचें किंवा वैद्यकी वगैरे धंदेशिक्षणाचें अध्ययन आमच्या स्त्रियांकडून होणें हें आजमितीस अत्यंत आवश्यक आहे. कारण इंग्रजी वगैरे शिकून पाठशाळेंतील वरच्या परीक्षा देऊन आणि अध्यापन या विषयाचें चांगलें अध्ययन करून वरील तत्वावर मुलींच्या शाळा चालविणाऱ्या मास्तरणी आजमितीस नाहीच म्हटल्या तरी चालतील. त्याचप्रमाणें मिडवाईफ (सुईण) व नर्स (दाई) व लेडीडाक्टर (स्त्रीवैद्य) यांचें काम उत्तमरीतीनें करणाऱ्या स्त्रिया आपल्या समाजांत फारच कमी आहेत. शिवाय सुधारलेल्या राष्ट्रांतील स्त्रियांइतके आरोग्यरक्षणाचे नियम आमच्या वायकांस माहीत नसल्यामुळें आपल्याकडे स्त्रिया व मुलें ह्यांच्या रोगांचें प्रमाण तिकडच्यापेक्षां ज्यास्त असणारच. तें कमी करण्याला स्त्रीवैद्यांचा उपयोग पुष्कळ होईल यांत शंका नाही आणि यासाठीं शिक्षण व वैद्यक हीं दोन कामें चांगल्या रीतीनें करण्यास आज त्या त्या विषयांत तयार झालेल्या हजारों स्त्रियांची जरूरी आहे; पण हें काम मध्यमस्थितींतील कुटुंबांपैकीं संसाराचा भाग ज्यांच्या आंगावर पडलेला आहे व जोखमीचें आणि अत्यंत महत्त्वाचें असें मातृत्वाचें काम करण्यांत ज्यांचा वराच वेळ गुंतला राहतो अशा स्त्रियांकडून होणें शक्य नाही. हें काम करण्यास अनुकूलस्थितीमुळें ज्यांना बरेच दिवस अविवाहित राहतां येईल किंवा दुर्दैवानें वैधव्य प्राप्त झाल्यावर ज्यांच्या पाठीमागें मुलावाळांचा लकडा नाही आणि ज्या सर्वकाळ वैधव्यस्थितींतच राहण्यास तयार असतील अशा स्त्रिया मात्र तें करण्यास योग्य होत. पण तूर्त अशांची संख्या सुद्धां फारच थोडी सांपडणार. स्त्रियांच्या उच्चशिक्षणाबद्दल प्रस्तुतच्या लेखकासंबंधानें गैरसमज होऊं नये म्हणून इतका खुलासा केला आहे. याजपेक्षां

या विषयास येथें ज्यास्त जागा देतां येत नाही. वर सांगितलेल्या मध्यस्थितीतील संसारिक स्त्रियांचा जो मोठा वर्ग त्यावद्दलच आज आम्हांस विशेष विचार करावयाचा होता म्हणून त्यांच्या शिक्षणक्रमासंबंधानें हे दोन शब्द लिहिले आहेत. त्यांना वर सांगितलेला स्वभाषेतील शिक्षणक्रमच हितावह आणि पुरेसा होईल. आणि या क्रमाप्रमाणें तयार झालेल्या स्त्रियांस कोणत्याही कारणानें वरील उच्च शिक्षणाचा फायदा घेण्याची स्थिति प्राप्त झाली तर त्या कामींही ह्या शिक्षणक्रमाचा उपयोग खास होईल.

वर सुचविलेल्या शिक्षणक्रमाच्या धोरणानें मुलींना शिकविल्यास अल्पकालांत मुलींची तयारी किती होईल हें प्रस्तुत ग्रंथकर्त्रींच्या कृतीवरून सहज समजून येईल. हल्लीं शाळांतून सुरू असणाऱ्या जुन्या धोपट मार्गाचें सूक्ष्म अवलोकन करून त्यांत या लेखांत निर्दिष्ट केलेल्या धोरणानें फेरफार करून शिक्षण दिल्यामुळे माझे मित्र रा० चिटणीस यांनीं आपल्या मुलीचा पुष्कळ फायदा करून दिला; पण ज्या मुलींच्या आईबापांनीं असा विचार आजपर्यंत केला नसेल त्यांनीं तरी यापुढें वरील धोरणानें आपल्या मुलीस शिक्षण दिल्यास अल्पश्रमानें इष्ट वस्तूचा लाभ होईल. प्रस्तुतच्या गीतांवर ज्या टीपा दिल्या आहेत त्या अवघ्या आठवर्षांच्या मराठी शिक्षणाचें फल आहे हें सांगितलें म्हणजे ह्या लेखांत दर्शविलेल्या शिक्षणाच्या नवीन दिशेचें महत्त्व वाचकांच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं.

या विषयाच्या महत्त्वामुळे हा उपोद्घात लिहिण्याची माझे मित्र रा० चिटणीस ह्यांची सूचना मीं मोठ्या आनंदानें स्वीकारिली. माझ्या ह्या लहानशा लेखामुळे स्त्रीशिक्षणाच्या कामीं कितीशी मदत होईल हें सांगतां येत नाहीं. परंतु महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित आईबाप या विषयाचा वर सांगितलेल्या दिशेनें थोडासा जरी विचार करूं लागतील तरी या लेखाचें काम झालें असें मी समजेन. त्याचप्रमाणें ह्या गीतांचें महत्त्व लक्षांत घेऊन कांहीं घरांतून तरी आईबाप आपल्या मुलींना जवळ घेऊन ह्या गीतांचें महत्त्व त्यांच्या मनावर ठसवून व तीं त्यांजकडून पाठ करवून घेऊन गोकुळअष्टमीचे दिवशीं रुक्मिणी-

हरणगीत, वटसावित्रीचे दिवशीं सावित्रीगीत आणि रामनवमीस सीतागीत अशीं नियमानें त्यांजकडून म्हणवून घेतील तर या पुस्तकाचें वरेंचसें चीज झालें असें म्हणण्यास हरकत नाही. ह्या गीतांचें वृत्तही मुलींच्या आवडत्या ओव्यांचेंच असल्यामुळें त्यांना झोपाळ्यावर वसून ह्या ओव्या म्हणण्यास अडचण पडणार नाही. आणि त्यांतील कथाभाग परिचित व बोधपर असल्यामुळें त्यांची करमणूक होऊन त्यांना बोध होईल. पंतांनीं सीतागीतांत 'श्रीरामाचें गीत गातील ज्या कन्या । होतील त्या धन्या संसारांत ॥' म्हणून जो आशीर्वाद मुलींना दिला आहे तोच आशीर्वाद प्रस्तुत पुस्तक तयार करणाऱ्या बालग्रंथकर्त्रीला व हीं गीतें गाणाऱ्या मुलींना देऊन हा लेख पुरा करितों.

धुळें,
ता० २५ नोवेंबर १९०३. }

नारायण चिंतामण केळकर.

महाराष्ट्रकविवर्यमोरोपंतकृत मुलींचीं गीतें.

अनुक्रमणिका.

विषय.				पृष्ठसंख्या. :
रुक्मिणीहरणगीत.	१ पासून २२.
सावित्रीगीत.	२३ पासून ६६-
सीतागीत.	६७ पासून ९३-

श्रीराम.

महाराष्ट्र-कवि-वर्य-मोरोपंत-कृत

रुक्मिणी-हरण-गीत.

(अभंग.)

कुरु-क्षेत्रीं येतां
सूर्य-ग्रह-पर्व
स्नाना आले सर्व,
येदु कुरु.

१

द्रुपदाची कन्या
सद्गुणांची खाणी
पांडवांची राणी
होती जेथें.

२

१. रुक्मिणीहरणगीत, सावित्रीगीत, व सीतागीत या तीन गीतांचा छंद (वृत्त) 'अभंग' आहे. "पहिली माझी ओवी । पहिला माझा नेम । तुळशीखालीं राम । पोथी वाची ॥" या प्रकारच्या ओव्या मुली झोंपाळ्यावर वसून ज्या चालीवर म्हणतात त्या चालीवर हे अभंग म्हणतां येतात. तसेंच, "कां रे नाठवीसी । कृपाळू देवासी । पोसितो जगासी । एकलाची ॥" यासारखे तुकाराम-रामदासादि महाराष्ट्रसाधूंचे अभंगहि मुलींना ओव्यांचे चालीवर म्हणतां येतील. २. कुरु या नांवाचें एक मोठें विस्तृत मैदान आहे. कौरवपांडवांचें जें युद्ध झालें तें या कुरुक्षेत्रावर झालें. हें कुरुक्षेत्र दिल्लीशहराजवळ आहे. ३. सूर्य+ग्रह (ग्रहण=राहून धरणें अथवा आसणें)+पर्व (पर्वणी)=सूर्यग्रहणाची पर्वणी. ४. यादव. ५. कौरव. ६. मुलगी. द्रुपदराजाची मुलगी=द्रौपदी. ७. खाण. ८. पांडवांची राणी=पांडवांची बायको (द्रौपदी).

श्रीकृष्णाच्या भार्या
साष्ट-शत सोळा
सहस्रही गोळा
ज्ञाल्या तेथें.

३

द्रौपदी सर्वांचा
करी बहु मान,
त्यांचें देहभान
उरें नेदी.

४

रुक्मिणीस म्हणे,
“सांग निज लग्न-

कथा, मन मग्न
सुखीं होऊ.”

५

रुक्मिणी म्हणे, “हो!
अंसो स्तव; यथा-

मति लग्न-कथा
सांगेन मी.

६

विदर्भ-देशांत
कुंडिन-नगरीं

भीष्मकाचे घरीं
जन्म माझे.

७

१. बायका. २. स (सहित)+अष्ट (आठ)+शत (शंभर)=आठ आणि शंभर; एकशें आठ. ३. हजार. श्रीकृष्णाला सोळा हजार एकशें आठ बायका होत्या. ४. उरूं दिलें नाहीं; आनंदानें त्यांचें देहभान उरलें नाहीं; त्या सर्व फार समाधान पावल्या असा भाव. ५. याचा कर्ता ‘द्रौपदी’ अध्याहत. ६. आपली स्वतःची. ७. लग्नाची हकीकत. ८. गहून जाईल असें; निमग्न; गर्क. ९. सुखांत; आनंदांत. १०. राहूं था; पुरें करा. ११. स्तुति. १२. जसें मला येईल तसें. १३. विदर्भनांवाच्या देशांत. हल्लीं ज्यास ‘वन्हाड’ म्हणतात तोच प्राचीनकाळीं विदर्भदेश या नांवानें प्रसिद्ध असे. १४. कुंडिन नांवाचे नगरांत. वन्हाडांत उमरावतीपासून सुमारे १५ कोसांवर कौण्डिण्यपुर म्हणून एक खेडें आहे; हेंच प्राचीनकाळचें कुंडिननगर असें म्हणतात. १५. भीष्मक हें रुक्मिणीच्या बापाचें नांव. भीष्मक राजास भीमक असेंही दुसरें नांव होतें.

माझ्या जेननीचें नाम शुद्धमती जिचा भाव पति महेश्वर. ८	रुक्मिणी हें माझे माहेरींचें नाम, जाती-पुष्प-दाम भावांचें मी. ११
बंधु माझे पांच वडील अवघे, आहेत चवघे ताताऽधीन. ९	रुक्मि ज्येष्ठ-बंधु मोठा अहंकारी, घरीं दारीं भारी तेज त्याचें. १२
देवब्राह्मणांचा भक्त माझा बाप, ज्याला स्वप्नीं पाप ठावें नाहीं. १०	स्वामींचा म्यां साधु- मुखें बंडीवार आयकिला फार बाळपणीं. १३

१. आईचें. २. नांव. ३. [आपला] पति (नवरा) महेश्वर (शंकरच) [आहे असा] जिचा भाव (श्रद्धा; निष्ठा; विश्वास) [होता, अशी].
४. तात (बाप)+अधीन (आज्ञेत राहणारे)=बापाच्या आज्ञेत राहणारे असे. रुक्मिणीला पांच भाऊ वडील होते. त्यांचीं नांवां:-रुक्मि, रुक्मरथ, रुक्मबाहु, रुक्मकेश, आणि रुक्ममाली. सर्वांत मोठा भाऊ रुक्म हा मोठा अभिमानी व गर्विष्ठ होता. त्याच्यापुढें बापाचें सुद्धां चालत नसे. बाकीचे चवघे भाऊ बापाच्या आज्ञेप्रमाणें वागणारे होते. ५. जाती (जाई)+पुष्प (फूल)+दाम (माळ)=जाईच्या फुलांच्या माळेप्रमाणें रुक्मिणी भावांस प्रिय होती; किंवा जाईच्या फुलाला जसें नाजूकपणानें वागवितात तसें ते बंधु रुक्मिणीला जपत. ६. अभिमानी. ७. श्रीकृष्णाचा. ८. साधूंच्या मुखांतून; सज्जन लोकांच्या मुखांतून. ९. स्तुति.

कारण आनंद- सिंधु—मज्जनाचें येणें सज्जनाचें मज होय. १४	दादापुढें कांहीं न चाले बापाचें, तें फळ पापाचें माझियाची. १७
श्री-कृष्ण-गुणांची लागलीच गोडी, पळही न सोडी मन माझें. १५	आणविला चैद्य, धरियेलें लग्न, झालें चिंता-मग्न मन माझें. १८
तात म्हणे, 'द्यावी संसार—वैद्याला.' 'देईन चैद्याला,' दादा म्हणे. १६	चिंता नाहीं कळों दिली म्यां जनांत, योजिले मनांत सात श्लोक. १९

१. सज्जनांचें [माझ्या बापाच्या घरीं] येणें आनंदसिंधुमज्जनाचें (आनंदसमुद्रांत बुडण्याचें) कारण (साधन) मज होय (होत असे)—असा अन्वय व अर्थ. २. संसाररूपी जो रोग त्याचा नाश करणारा जो वैद्य त्याला (श्रीकृष्णाला). ३. शिशुपाळाला. चेदि नांवाच्या राजाच्या कुळांत जन्मला होता म्हणून शिशुपाळाला चैद्य असें म्हटलें आहे. ४. माझ्या. ५. 'आणविला' व 'धरियेलें' या क्रियापदांचा कर्ता 'रुक्मिदादानें' अध्याहृत. ६. 'लग्न धरणें' म्हणजे लग्नाची तिथि अथवा मुहूर्त नेमणें. ७. चिंतेंत बुडालेलें म्हणजे फार काळजी लागली असा भाव.

<p>१ लिहिली पत्रिका आपुल्याच हातें, संकट मेहा तें काय सांगूं ? २०</p>	<p>ब्राह्मणाची भीड स्वामींस पडली, तरीच घडली मज सेवा. २३</p>
<p>सुदेव ब्राह्मण विनविला आर्य, पाठविला कार्य साधावया. २१</p>	<p>विप्र-हस्तीं देती हात पुण्य-श्लोक सात पुण्य-श्लोक वाचितांचि. २४</p>
<p>पत्रिका घेऊनि गेला द्वारकेला, तेणें फार केला श्रमी देह. २२</p>	<p>पूर्ण अनुग्रह स्मितें जाणविला, रथ आणविला त्यांचि वेळे. २५</p>

१. याचा कर्ता 'म्यां' (रुक्मिणीनें) अध्याहत. २. मोठें. ३. प्रार्थिला.
४. श्रेष्ठ. ५. [रुक्मिणीनें श्रीकृष्णास सात श्लोकांचें लिहिलेलें] पत्र.
६. श्रीकृष्णास. ७. विप्र (ब्राह्मण)+हस्तीं (हातांत)=सुदेव ब्राह्म-
णाच्या हातांत. ८. हात देणें=वचन देणें. श्रीकृष्णानें सुदेव ब्राह्मणाला
'मी कुंडिननगराला येतो' असें वचन दिलें. ९. पुण्य (पवित्र, उत्तम)+
श्लोक (कीर्ति) ज्याची असा—श्रीकृष्ण. १०. (रुक्मिणीच्या पत्रिकेंतील
सात) शुद्ध श्लोक. ११. कृपा. १२. गालांत हंसून. १३. याचा कर्ता 'श्री-
कृष्णानें' अध्याहत. १४. कळविला, समजाविला. १५. त्याच वेळेस.

स्व-रथीं प्रथम चढवूनि विप्र माझे स्वामी क्षिप्र आरूढले. २६	माय दे लावूनि देहाला हळद, हे हालाहल-द न तो पाप. २९
आलें गांवें एका रात्रींत शंभर स्वामी विश्व-भर दया-सिंधु. २७	करूनि भलतें एक मिष ^१ वाटे पाहें; विष वाटे अन्न पान. ३०
द्विर्ज गेल्यावरी शिशुपाळ आला; चिंता-ज्वर झाला मला भारी. २८	पुसतां सांगें मी अश्रु-हेतु तेल ^९ ; उत्तरीं गुंतेल ^९ नव्हे कधीं. ३१

१. स्व (आपल्या)-रथीं (रथावर). २. लवकर. ३. योजनें. एक यो-
जन=चार कोस. ४. जगाचा पालनकर्ता. ५. दयेचा सागर. ६. ब्राह्मण
(सुदेव ब्राह्मण). ७. काळजीचा ताप. म्हणजे अत्यंत काळजी लागली-
असा भाव. ८. हालाहल नांवाच्या विषाप्रमाणें ताप देणारी. ९. पापी
(शिशुपाळ). रुक्मिणीच्या देहाला तिच्या आईनें हळद लाविली ती तिला
हालाहल विषाप्रमाणें तापदायक वाटली. शिशुपाळापेक्षांहि तिला ती हळद
ताप देणारी वाटली; तितका तो पापी शिशुपाळ वाटला नाही. १०. खोटें.
११. निमित्त. १२. (श्रीकृष्णाच्या) वाटेकडे. १३. याचा कर्ता 'मी रुक्मिणी'
अध्याहत. १४. मनांत वाटे. १५. पाणी. १६. रडण्याचें कारण; डोळ्यांत
पाणी येण्याचें कारण. १७. डोळ्यांत तेल गेल्यानें अश्रु आले असें खोटेंच
कारण मी सांगें. १८. कधीं उत्तरीं (उत्तर देण्याच्या कामीं) गुंतेल (अडेल)
अशी मी स्त्री नव्हे (काव्यसंग्रह).

‘लग्न-पूर्व-दिनीं
वृष्णी-बळ-पूर्ण
होऊनियां तूर्ण
हैरावया.’

३२

ऐसें जें लिहोनि
पाठविलें होतें,
आठविलें हो! तें
शैतदां म्यां.

३३

न आले त्या दिशीं,
मध्ये रात्रि मात्र,
चिंता-ज्वरें गात्र
तापविलें.

३४

त्या रात्रीं लागला

नाहीं माझा डोळा

प्राण कंठीं गोळा

झाले होते.

३५

भक्त-चिंता-मणि
गौरी-हर, परी
रुसल्यें त्यावरी

शतदां मी.

३६

मी म्हणें, ‘कपाळीं
हो नवरा, जीवा
हा! नव-राजीवा-
मल-नेत्रा!

३७

१. लग्नाच्या तिथीच्या अदले दिवशीं. २. वृष्णी (यादव)+बळ(सैन्य)+पूर्ण (युक्त)=यादवसैन्ययुक्त. ३. त्वरित. ४. [मला] घेऊन जाण्यास [यावे]. ५. शंभर वेळां. ६. याचा कर्ता ‘श्रीकृष्ण’ अध्याहत. ७. दिवशीं. ८. [या वेळेच्या आणि लग्नाच्या] मध्ये रात्र मात्र [राहिली]. ९. शरीर. १०. भक्तांचा चिंतामणी; भक्तांच्या इच्छा पुरविणारा देव. ११. गौरी (पार्वती)+हर (शंकर). लग्नाच्या आधीं वधूकडून गौरीहराची पूजा करवितात हें प्रसिद्धच आहे. (का०सं०) १२. परंतु. १३. शिशुपाळ. १४. नव (नवीन)+राजीव (कमल)+अमल (स्वच्छ)+नेत्रा=नवीन कमलाप्रमाणें स्वच्छ आहेत नेत्र ज्याचे अशा (कृष्णा!). मी जीवा म्हणें, ‘हा नवराजीवाऽमलनेत्रा! हा नवरा कपाळीं (नशीबीं)-असा अन्वय. हे कृष्णा! माझ्या कपाळीं हा (शिशुपाळ) कां नवरा! असें मी आपल्या जीवा (मनाला) म्हणें.

कृष्णास दे कीं हे
तनु पावकास,
अंबे! पाव कास
घालूनियां.

३८

वाहीन मी नित्य^२
श्री-शंकरा बेल,
वि-शंक राबेल^३
मन पायीं.

३९

देईन मी नित्य^४
नव सदा दानें;
नवस दादानें
किती केले!

४०

काय करावें त्या
सज्जनें वाडवें?
मदैव आडवें
झालें वाटे.

४१

जाणों पत्रिकेंत
लिहितां चुंकल्यें,
तरीच मुंकल्यें
महा-सुखा.

४२

धाडिला चोरोनि
स्व-भावा लाखोटा;
स्व-भावाला खोटा
कोण म्हणे?

४३

१. अग्नीला. हे तनु (मी=रुक्मिणी) कृष्णास कीं (किंवा) पावकास देईन (का० सं०). श्रीकृष्ण पति न मिळाला तर मी अग्नींत उडी घालीन, पण दुसऱ्या कोणास वरणार नाहीं—असा अर्थ. २. नेहमीं. ३. वि+शंका (शंकारहित.)=निःसंशय. ४. (श्रीशंकराच्या) पायांच्या ठिकाणीं. ५. नेहमींचीं (हें दानांचें विशेषण). ६. न+वीन. ७. शिशुपाळास रुक्मिणी घावयाची हा आपला हेतु सिद्धीस जावा म्हणून दादानें (रुक्मीनें) हि नवस केले होते असें रुक्मिणी सांगत आहे. (का० सं०). ८. (सुदेव) ब्राह्मणानें. ९. माझें दैव. १०. याचा कर्ता 'मी-रुक्मिणी' अध्याहृत. ११. स्वभावा (आपला भाव, हेतु) चोरोनि (स्पष्ट न करितां; संदिग्ध ठेऊन) लाखोटा (पत्र) धाडिला; स्वभावाला (रुक्मीला) खोटा (वाईट, दुष्ट) [असें] कोण म्हणे?—असा अन्वयार्थ. आपल्या भावाच्या वाईट कृतीचा स्पष्ट उल्लेख मीं आपल्या पत्रांत केला नसेल, आणि त्यामुळे श्रीकृष्णाला त्या पत्राचें

न पावावें ^१ हें तो त्यांची नव्हे रीति, न ते अन्हेरीति, विनवितां.' ४४	सर्वथा पडावें सुखीं येणें. ४७ हर्षलें काहीं ^२ तों सुदेव देखिला, तो विप्र लेखिला महादेव. ४८ तो म्हणे, 'आणिला, आला वासुदेव, हा लावा सुदेव वाटे ^३ शीघ्र.' ४९ म्यां त्याच्या चरणां ठेविलें मस्तक, तेणेंही हस्तक ^४ माझ्या मांथां. ५०
ऐसें नानापरी चितेंत पडल्यें, दुःखें मी रडल्यें सारी रात्र. ४५ जों ऐसें मॅन्मन चितेंत राहाटे स्फुरला पहाटें डावा बाहु. ४६ स्फुरे नेत्र नाशी सर्व ताप डावें,	

महत्त्व न वाढून ते आले नसतील असें मला वाटलें.—असा रुक्मिणीच्या म्हणण्याचा भाव.

१. ही तर. न पावावें ही तर त्यांची रीत नव्हे. २. श्रीकृष्णाची. ३. न अन्हेरीति=अन्हेर करीत नाहीत, उपेक्षा करीत नाहीत. ४. माझे मन. ५. गुरफटून जाई. ६. स्फुरण पावला. ७. हात. ८. डोळा. डावें नेत्र स्फुरे सर्व ताप नाशी=डावा डोळा लवला असतां तापाचा (दुःखाचा) नाश होतो. ९. असें झालें म्हणजे. १०. त्याच वेळेस. ११. मानिला. १२. सुदेव ब्राह्मण. १३. लवकर. वाटे लावा=बक्षीस देऊन मला परत पाठवा. १४. सुदेव ब्राह्मणानें. १५. हात. १६. डोक्यावर.

त्या प्राणदात्याला
काय म्यां अर्पावे ?
अमृता तर्पावे
कोणें रसें ? ५१

जें जें दिलें तें तें
सद्गुरुला अल्प,
वंदनचि कल्प—
तरु-पूजा. ५२

ज्यांला भक्त-त्राण
दुष्ट-दंड पाठ
आले पाठोपाठ
भावोजीही. ५३

भारी बळभद्र-
भावोजींचें सैन्य
येतां आलें दैन्य
चैद्यादिकां. ५४

सीमांत-पूजन
केलें जनकानें,
जसें जनकानें
मिथिलेंत. ५५

उतरले प्रभु
कुंडिनाबाहेर,
हर्षलें माहेर
दादाविणें. ५६

१. अर्पण करावें, द्यावें. २. तृप्त करावें. अमृताला कोणत्या रसानें तृप्त करावें ? सुदेव ब्राह्मण हा मला अमृतासारिखा वाटला तेव्हां मी यःकश्चित् रुक्मिणीनें त्याला काय देऊन तृप्त करावें ! ३. थोडें. ४. कल्पतरुची पूजा करावयाची म्हणजे त्याला नमस्कार करणें हेंच उचित, कारण कल्पतरु-नवळ काय नाही ? सर्व कांहीं आहे; व आपण त्याला काय देऊं शकणार ? ५. भक्तांचें संरक्षण. ६. दुष्टाला शासन करणें. ७. अवगत; माहित. ज्यांना भक्तांचें संरक्षण व दुष्टांना शासन करणें हें अवगत आहे असें भावोजी (बलराम) पाठोपाठ आले. ८. पुष्कळ. ९. बलराम. १०. दीन अवस्था. ११. चैद्य आदिकरून राजांना. १२. [माझ्या] बापानें (भीमकराजानें). १३. जनक-राजानें; सीतेच्या बापानें. १४. मिथिला नांवाचे नगरींत. १५. श्रीकृष्ण. १६. रुक्मिदादाशिवाय माझ्या माहेरच्या सर्व माणसांना आनंद झाला.

अंबिकेला न्यावी
नवरी बाहेरीं
हा माझ्या माहेरीं
कुळ-धर्म. ५७

मज रक्षावया
कैटकाचा कोट
कैला, वाटे लोट
सिंधूचा तो. ५८

या कन्या-रत्नाला
कैली सेनापेटी,
अंबिकेच्या भेटी
नेते झाले. ५९

जगदंबेची म्यां
पूजा केली भावें,
कार्य सिद्ध व्हावें
न कां मग? ६०

उजवा अशोक
प्रसाद मागतां
चरणां लागतां
दिलां मज. ६१

प्रसाद घेऊनि
करूनि नमन,
तेथूनि गमन
जसें केले. ६२

जे मज भोवते
होते उभे मेले
अंबेनें ते केले
वेडे सर्व. ६३

१. नगराच्या बाहेर. २. सैन्याचा. ३. याचा कर्ता 'रुक्मिदादानें' अध्याहृत. ४. पाण्याचा लोट किंवा संचय. ५. समुद्राचा. समुद्राच्या पाण्याप्रमाणें अलंघ्य असा सैन्याचा वेढा माझ्या भोवतीं होता असा अर्थ. ६. मला-रुक्मिणीला. ७. याचा कर्ता 'रुक्मिदादा आदिकरून' अध्याहृत. ८. भक्तीनें. ९. उजव्या बाजूचा प्रसाद चांगला शुभदायक असतो म्हणून उजव्या बाजूचाच अशोकपल्लव पडावा अशी मीं प्रार्थना केली. १०. याचा कर्ता 'अंबिकेनें' अध्याहृत. ११. नमस्कार. १२. जाणें. १३. जेव्हां. १४. याचा कर्ता 'म्यां रुक्मिणीनें' अध्याहृत. १५. सैन्यांतील लोक. १६. ही वायकांची शिबी आहे.

गळालीं मेल्यांच्या
 हातींचीं हातेरें,
 पळांत मातेरें
 झालें त्यांचें. ६४

न गणिलें रथ-
 गजानीका गंदा-
 ग्रजांनीं कागदा
 मान दिला. ६५

प्रकटले स्वामी,
 लाजल्यें मी बाळा,
 सखी म्हणे, 'माळा
 आधीं घालीं'. ६६

ज्यांच्या तेजें रवि
 शंशि मालवले,

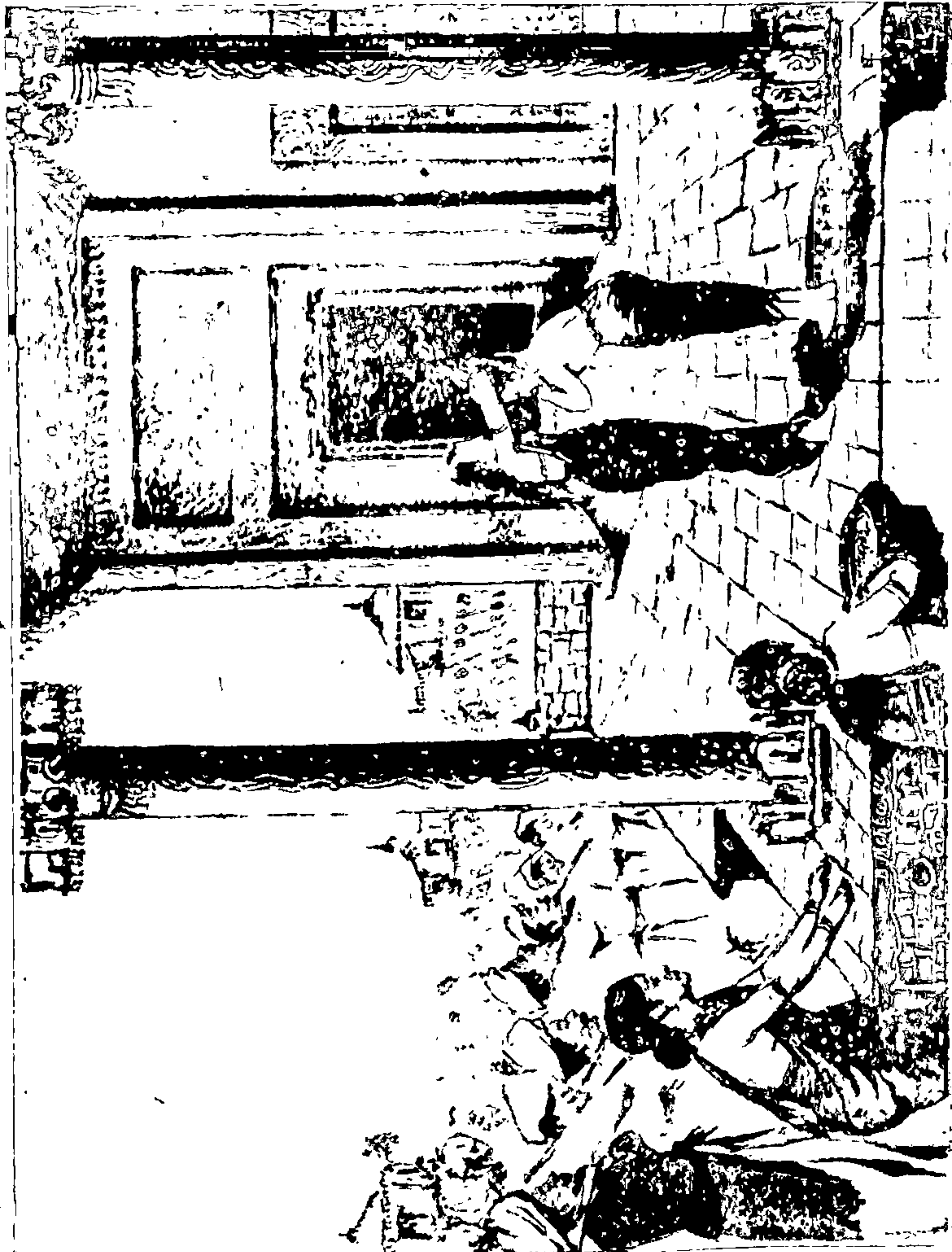
ते घ्याया लवले
 माला माझी. ६७

धरूनियां करीं
 स्यंदनीं वौहिलें,
 हें प्रेम पाहिलें
 कोठें कोणहीं? ६८

बैसवूनि अंकीं
 उराशीं धरिलें,
 मज उद्धरिलें
 चितेंतूनि. ६९

मला नेतां वीर
 एकही न बोले;
 वाटले ते कोल्हे,
 सिंह स्वामी. ७०

१. ही बायकांची शिवी आहे. २. हातांतील. ३. हत्यारें; शस्त्रें.
 ४. रथ+गज (हत्ती)+अनीक (सैन्य) [यांना] न गणिलें (जुमानिलें नाही).
 ५. गद म्हणून वसुदेवाचा मुलगा होता तो आहे अग्रज (वडील भाऊ) ज्याचा
 त्यानें (श्रीकृष्णानें). ६. रुक्मिणीनें पाठविलेल्या पत्रिकेला. ७. आले; समोर
 आले. ८. मैत्रीण (रुक्मिणीची). ९. सूर्य. १०. चंद्र. ११. निस्तेज झाले.
 १२. वांकले. १३. हातानें. १४. रथावर. १५. नेऊन बसविलें. १६. मांडीवर.
 १७. वर काढिलें; माझी चिंता दूर केली असा अर्थ.

त्या कटक-कोटा
स्वर्ग, मज सुधा,
म्हणा चक्रायुधा
पक्षि-राज. ७१

यापरी हखनि
मज दूरवर
आले शूर-वर
धणी माझे. ७२

पावले दुर्जन
असा वैध हो! ते,
अ-सावध होते
घडीभरी. ७३

मग मज नेलें
असें त्यां कळलें,

वदन मळलें

अप-यशें

ते दुष्ट हणती

तापोनि कोपानें,

'हरिली गोपानें

कन्या, कीर्ति.' ७५

जिकोनियां यंदु-

नंदनास मज

१२ १३

मंद ना-समज

हख आले. ७६

शाल्व जरासंध

चैद्य शिशुपाळ

धांवले भूपाळ

रणासाठीं. ७७

१. त्या कटककोटा (सैन्याच्या कोटाला) स्वर्ग [म्हणा] मज (मला-रुक्मिणीला) सुधा (अमृत) [म्हणा] चक्रायुधा (चक्र आहे आयुध ज्याचें अशाला=श्रीकृष्णाला) पक्षिराज (पक्ष्यांचा राजा-गरुड) म्हणा-असा अन्वय. गरुडानें स्वर्गांतून जसें अमृत आणिलें तसें श्रीकृष्णानें मला शत्रूच्या सैन्याच्या कोटांतून आणिलें. २. शूरांमध्ये श्रेष्ठ (श्रीकृष्ण). ३. पराभव. ४. गैरसावध. ५. त्यांना (सैन्याला). ६. तोंड. ७. अपकीर्तीनें. ८. संतापून जाऊन. ९. रागानें. १०. गवळ्यानें (श्रीकृष्णानें). ११. यदूच्या मुलास (श्रीकृष्णाला). १२. मंद बुद्धीचे. १३. असमंजस. १४. राजे.

योजूनि स्वामींला
गट करायाचें
कटक रायाचें

गांठीं घाली. ७८

स्वामींनीं पावतां
भयें तेंनु कंपा
केली अनुकंपा

मजवरी. ७९

बोलिले, 'कोमेलें
आंग कांपतीस
सांग कां ? पतीस
पावोनही.

८०

शत्रु-भयें झाला
प्रकट कांप हा,
स्व-कटका पहा,
भिऊं नको.

८१

चैद्यादि तृणाच्या
पहा या दवातें,
अहा ? यादवातें
कोण साहे ?

८२

फिरले आमुचे
बळदेव दादा,
तेजें सिंह-नादा,

करितात. ८३

भेदितील तेजें
पर्वता पहा तें,
सर्व ताप हातें,
हरितील.

८४

यांच्या जळतील
तेजें, पळतील,
वैरि मळतील
अ-कीर्तीनें.

८५

१. वेत करून. २. पकडावयाचें. ३. भीमकराजाचें. ४. भीतीनें. ५. शरीर.
६. कांपरें. ७. कृपा. ८. याचा कर्ता 'श्रीकृष्ण' अध्याहृत. ९. पतीस पावो-
नही कोमेलें (नाजूक, कोमल) आंग कां कांपतीस? सांग-असा अन्वय.
१०. उत्पन्न. ११. स्वतःच्या सैन्याला. १२. गवताच्या. १३. अग्नीला. १४. सहन
करील. १५. तेजानें; पराक्रमानें. १६. सिंहासारखी गर्जना. १७. याचा कर्ता
'वलराम' अध्याहृत. १८. हातानें; स्वतः.

केला नसे कोण्ही

१रामासम रण,

रामास मरण—

भय नाही.

८६

२यांचें देवांनींही

३हळ नवसावें,

पळ न बसावें

पुढें काळें.

८७

भ्यालीस कां? अहा!

६मुग्धे! स्वस्थ रहा,

चमत्कार पहा

संगैराचा?

८८

या स्वामींच्या बोलें

१साध्वस उंडालें,

आनंदीं बुडालें

मन माझें.

८९

पाहें तों उठले

११बळचे सागर

मुसळ नांगर

घेऊनियां.

९०

१२त्यां स्वल्प पन्नास

वर्ण वाखाणाया,

१३अर्णवा खाणाया

समर्थ ते.

९१

१४स्वर्ग-ज होय कां?

न कोहाळा हळा,

नको हाळाहळा

गंध ज्याचा.

९२

१. बलरामासारिखा. २. बलरामाचें. ३. नांगर. ४. नवस करावा; साध्यास मिळावा म्हणून नवस करावा. ५. यमानें. ६. वेडे; भित्रे. ७. युद्धाचा; रणाचा. ८. बोलण्यानें. ९. भय. १०. गेलें; नाहीसें झालें. ११. बळचे समुद्र (बलराम). १२. त्यां (बलरामाला) वाखाणाया पन्नास वर्ण ('अ' पासून 'ळ' पर्यंत सर्व भाषा) स्वल्प (कमी)—असा अन्वय. १३. समुद्राला. १४. ज्याचा (ज्या हलाचा=नांगराचा) गंध हाळाहळा (हालाहल नांवाच्या विषाला) नको [त्या] हळा (हलाला=नांगराला) स्वर्गज (ऐरावत) कोहाळा कां न होय?—असा अन्वय. ज्या नांगराच्या प्राणघातक तीव्रतेमुळे हालाहलालाही भीति वाटते त्या-पुढें विचारा ऐरावत तर कोहाळ्याच्या फळाप्रमाणें आहे. कोहाळा पांढरा असल्यामुळे ऐरावताला त्याची उपमा फारच शोभते. (काव्यसंग्रह).

घटर्जी शोषाया तप नदीपा न, तपन दीपा न लोपवील ? ९३	खळ मंद, राग त्याचा येतो. ९५
झाले और्व पर- बळ-पारावारा, बळ-पारावारा किती जाणें ? ९४	वाहिलीं क्षोणीतें खणीत शोणीतें, वर्णावें कोणी तें महा-युद्ध ? ९६
पर-सेनार्णवीं बळ मंदराग,	वीर अभि-मुख- प्रहारें जे मेले, अप्सरांनीं नेले वरूनि ते. ९७

१. घटर्जी (अगस्तीनें) नदीपा (समुद्राला) शोषाया तप (तप करणें) न (नको) असा अन्वयार्थ. अगस्ति ऋषीनें एका आचमनांत समुद्र शोषून टाकल्याची कथा सुप्रसिद्ध आहे. २. तपन (सूर्य) दीपा (दिव्याला) न लोपवील ? (अर्थात् निस्तेज करील असा अर्थ.) ३. याचा कर्ता 'बलराम' अध्याहृत. ४. वड-बाशि. ५. पर (शत्रु)+बळ (सैन्य)+पारावारा (समुद्राला)=शत्रुसैन्यरूपी समुद्राला. ६. [बलरामाच्या] बळ (शक्ति)+पारावारा (मर्यादेला)=शक्तीच्या मर्यादेला. ७. परसेनार्णवीं (शत्रूंचें सैन्य हाच समुद्र त्यांत) बळ (बलराम) मंदराग (मंदराग पर्वत) [वाटले] खळ (दुष्ट=शत्रु) मंद (निर्वुद्ध) त्याचा राग येतो. ८. याचा कर्ता 'बलरामानें' अध्याहृत. ९. पृथ्वीला. १०. प्रवाहाच्या जोरानें पृथ्वीला खळगे पाडीत. ११. रक्तें. बलरामानें पुष्कळ शत्रु मारून पृथ्वी रक्तानें भिजवून टाकिली-असा भाव. १२. समोरील वारानें. अभि (स-मोर)+मुख (तोंड)+प्रहारें (वारानें)=तोंडावर लागलेल्या वारानें. १३. रणांत मृत्यु पावलेले वीर स्वर्गीं जातात व त्यांस अप्सरा वरितात (लक्ष करितात) अशी समजूत आहे.

नाचले त्या रण- रंगांत केबंध, कीं पातक-बंध- मुक्त झाले. ९८	जयं-श्रीचा लाभ सर्वाही यादवां. किती तीं या दवा वैरि-तृणें? १०१
विस्तार तूं पुसों नको, टिके सरी न कोटि-केसरि- बळ यांच्या. ९९	दादानें देखिले स्वरक्तें रंगले जे रणीं भंगले चैद्यादिक. १०२
वैरि-वीर बहु रणांत गळाले, उरले पळाले मृत्यु-भयें. १००.	म्हणें, 'पाहा कैशी सोडवितों कन्या ? हें कार्य मी अन्या सांगों नये. १०३

१. रणाच्या भरांत; युद्धाच्या भरांत. २. धडें; मस्तकरहित शरीरें.
३. कारण. ४. पातकाच्या बंधनापासून मुक्त. ५. तूं (द्रौपदी). ६. कोटि-
केसरि-बळ (कोटि सिंहांचें बळ) यांच्या (बलरामाच्या) सरी (बरोवरीला) न
टिके-असा अन्वयार्थ. (का० सं०). ७. वैरि (शत्रु)+वीर (शूर लोक)=शत्रू-
कडील शूर लोक. ८. मृत्यु पावले. ९. मृत्यूच्या भयानें. १०. यशाचा;
विजयाचा. ११. यानें क्रियापद 'झाला' अध्याहृत. १२. तीं वैरितृणें (शत्रु-
रूपी गवत) या [बलरामरूपी] दवा (वणव्याला) किती ?-असा अन्वय.
१३. रुक्मिदादानें. १४. स्वतःच्या रक्तानें. १५. जखमा होऊन पडले;
पराभव पावले. १६. याचा कर्ता 'रुक्मि' अध्याहृत. १७. काम. १८. इ-
तराला, दुसऱ्याला.

यादवांच्या रक्ते
क्षोणीला न्हाणितों,
भगिनी आणितों
घंडीमाजी; १०४
धरीन चोराला,
त्रैलोक्य धुंडीन;
नातरी 'कुंडिन
पाहें न मी.' १०५
जिकावया केली
तया प्रतिज्ञा ते
जयाप्रति ज्ञाते
उपासिती. १०६

अंक्षौहिणी सैन्य
वेऊनि धांवला,
क्षणांत पावला
दादाराय. १०७
जयाच्या पायांला
भावीक लागती
भावी कलागती
लयाशीं वरी. १०८
दादानें रथासीं
रथ मेळविला,
क्षण खेळविला
प्रभुंनीं तो. १०९

१. खान घालितों; भिजवितों. २. वहीण (रुक्मिणी). ३. घटकेंत.
४. भगिनी चोरून नेणाऱ्या कृष्णाला (का० सं०). ५. तिन्ही लोक; स्वर्ग,
मृत्यु, पाताळ. ६. शोधान. ७. नाहीं तर. ८. कुंडिननगर. ९. जया-
प्रति ज्ञाते उपासिती तया जिंकावया ते प्रतिज्ञा केली.—असा अन्वय. ज्या श्री-
कृष्णाची ज्ञानी लोक उपासना करितात त्या श्रीकृष्णाला जिंकावयाची ते (ती)
प्रतिज्ञा (वरील प्रतिज्ञा) [दादानें] केली. १०. २१८७० रथ, २१८७०
हत्ती, ६५६१० घोडेस्वार, आणि १०९३५० पायदळ इतकें सैन्य एका अक्षौ-
हिणीमध्ये असतें. ११. येऊन ठेपला. १२. भक्त लोक. १३. मनांत आणी.
१४. भांडण. १५. मोठा. १६. रुक्मिदादानें श्रीकृष्णाच्या रथाबरोबर आ-
पला रथ मेळविला (भिडविला). १७. क्षणभर प्रभुंनीं तो (रुक्मि) खेळविला=
श्रीकृष्णानें रुक्मीचा एकदम पराभव केला नाहीं; त्याच्याबरोबर क्षणभर
युद्ध केलें.

स्वामींचें जें तेज
अ-जित रणीं तें
अजी तरणीतें
तापवील. ११०

नें ममें खंडिलीं
कोदंड-कवचें,
तो दंडक वचें
सांगवेना. १११

स्वामींची दुर्जनीं
उग्रता बाहेर,

मांस १माहेर
करुणेचें. ११२

^{१३}वि-रथ ^{१४}वि-शस्त्र
दादा केला भंग,
मग खड्ग नग्न
वधावया. ११३

^{१७}होतां बंधु-तेज
मंद, कालवलें
नंदका लवलें
मन शिर. ^{१८} ११४

१. अजिंक्य; न जिंकतां येण्यासारिखें. २. आज. ३. सूर्याला.
४. (श्रीकृष्णानें दादाचीं) ममें (शरीराचीं नाजूक अवयवें) न खंडिलीं (तो-
डिलीं) कोदंडकवचें (बाहुभूषणें) खंडिलीं—असा अन्वय. ५. शिक्षा; शासन.
६. शब्दानें; वाणीनें. ७. वाईट लोकांचे ठिकाणीं. ८. उग्रपणा. ९. बाहे-
रून; वरून. १०. मन. ११. आवडतें स्थान; राहण्याचें ठिकाण. १२. कृ-
पेचें. १३. ज्याला रथ नाहीं असा. १४. शस्त्ररहित. १५. पराभूत.
१६. मग [रुक्मीला] वधावया [श्रीकृष्णानें] खड्ग नग्न (उघडें) केलें (म्यानांतून
बाहेर काढिलें.) १७. बंधुतेज मंद होतां (कमी होतां) मन कालवलें [आणि]
शिर नंदका (श्रीकृष्णाच्या खड्गाला) लवलें=भावाचा पराभव झाला तेव्हां
[रुक्मिणीचें] मन कालवलें व श्रीकृष्णानें रुक्मीला मारण्याकरितां खड्ग उच-
ललें होतें त्या वेळेस रुक्मिणीनें आपली मान पुढें केली. १८. मस्तक; डोकें.

१ ऐकिली न नतं—
 घात-लीला जुनी,
 घातली लाजूनि
 पायीं मिठी. ११५
 २ सोडोनियां कोप
 सकळ वळले,
 न कळवळले
 कोणा आर्ती? ११६
 ३ ठेऊनि नंदक
 ध्वजार्शी बांधिलें;
 खावें जें रांधिलें
 जैसें स्वयें. ११७

भावाची सांगों मी
 काय काय शोभा?
 नायका यशोभा
 यदूंच्याचि. ११८
 स्वामींनीं दादाची
 दादाच्याचि 'दोषें'
 १ विटंबिली रोषें
 तनु जैशी. ११९
 २ विटंबिती सेना
 भावोजीही कोपें;
 दोघांसही सोपें
 चरित्र हें. १२०

१. जुनी (पूर्वी घडलेली) नतघातलीला (शरणागताचा घात करणारें असें श्रीकृष्णाचें कृत्य) न ऐकिली, ह्मणून आतांही शरण आलेल्याला मरण देऊं नये—असा भाव (का० सं०). २. सकळ (सर्व) कोप (राग) सोडोनियां [श्रीकृष्ण] वळले; कोणा आर्ती (संकटांत) न कळवळले?—असा अन्वय. ३. श्रीकृष्णाच्या खड्गाचें नांव. ४. (रथाच्या) निशाणाला. ५. जैसें स्वयें रांधिलें (शिजविलें) [तैसें] खावें=जसें शिजवावें तसें खावें; 'जसें करावें तसें भोगावें' ही याच अर्थाची म्हण आहे. ६. फजिती. ७. यदूंच्याचि नायका (कृष्णाला) यशोभा (यशस+भा=यशोभा; कीर्ति व तेज). ८. अपराधास्तव, अपराधाकारणें. ९. तनु विटंबिली=शरीर विरूप केलें. श्रीकृष्णानें रुक्मीचे केंस काढून त्यास विरूप केलें होतें. १०. रागानें. ११. (सेनेचा) पराभव करून फजिती केली. १२. (श्रीकृष्णास आणि बलरामास) हें चरित्र (हें कृत्य) सोपें (सहज करितां येण्यासारखें)—असा अन्वयार्थ.

मुक्त केला दादा
भावोजींनीं आंगें;
थोरपण सांगें
असें कोठें ? १२१

ज्याच्या भक्ति-रसें
भुलविला भर्ग,
केला तुच्छ स्वर्ग-
सुधा-भोग; १२२

ज्यासाठीं ब्रह्मादि
सुर सदा दास,
सुरस दादास
रुचेना तो. १२३

तथेंचि राहिला,
न गेला कुंडिना;
कोणीका धुंडिना
असा नाही. १२४

माझा निर्वविला
भावोजींनीं खेद;
यांचा बोल वेद,
भेद नाही. १२५

श्री-मूर्ति श्री-गंगा
या देहा ओहळा
स्वीकारी सोहळा
पुरवाया. १२६

१. भावोजींनीं आंगें (स्वतः) दादा मुक्त केला; असें थोरपण कोठें ? सांगें (सांग)—असा अन्वय. २. याचा कर्ता 'तूं' (द्रौपदी) अध्याहृत. ३. ज्याच्या (श्रीकृष्णाच्या) भक्तिरसें (भक्तिरसानें—परम भक्तीनें) भर्ग (शंकर) भुलविला (मोहित झाला) [आणि म्हणून शंकरानें] स्वर्गसुधाभोग (स्वर्गातील अमृताचा उपभोग) तुच्छ केला; [आणि] ज्यासाठीं (श्रीकृष्णासाठीं) ब्रह्मादि (ब्रह्मदेव आदिकरून) सुर (देव) सदा (नेहमीं) दास (भक्त) [आहेत] तो (श्रीकृष्ण) सुरस (उत्तम) दादास रुचेना—असा १२२ व १२३ या अभंगांचा अन्वयार्थ. ४. ज्या ठिकाणीं श्रीकृष्णानें रुक्मीचा पराभव केला त्या ठिकाणीं तो (रुक्मि) नवें शहर वसवून राहिला; कुंडिननगराला गेला नाही. ५. कोणीहि हुडकूं लागला असतां असा हट्टी आणि आग्रही मनुष्य सांपडणार नाही. ६. शांत केला. ७. दुःख. ८. यांचा (बलरामाचा) बोल (बोलणें) वेद (वेदवाक्यच आहे), [त्यांत] भेद (फरक) नाही. ९. श्रीमूर्ति (कृष्णमूर्ति हीच) श्रीगंगा या

द्रौपदीबाई ! हे
माजी लग्न-कथा,
स्वामी मनोरथा
पुरविती.” १२७

नाशी काम-क्रोध-
लोभ-पाप-व्यथा
स्वयंवर-कथा
रुक्मिणीची. १२८

लावी धर्म-न्याय-
भक्ति-ज्ञान-पथा

स्वयंवर-कथा
रुक्मिणीची. १२९

भेटवी देऊनि
प्रेम पक्षि-रथा

स्वयंवर-कथा
रुक्मिणीची. १३०

मयूरासी वर्षा
सज्जना हे तथा
स्वयंवर-कथा

रुक्मिणीची. १३१

रुक्मिणीहरणगीत

समाप्त.

ओहळा देहा (रुक्मिणीच्या लहान ओढ्यासारख्या देहाला) सोहळा पुरवाया स्वीकारी.—असा अन्वयार्थ. (का० सं०).

१. ही. २. माझी. ३. इच्छेला. ४. रुक्मिणीची स्वयंवरकथा काम (इच्छा)+क्रोध (राग)+लोभ+पाप+व्यथा (दुःख) नाशी—असा अन्वयार्थ. ५. धर्म+न्याय (नीति)+भक्ति+ज्ञान यांच्या पथा (मार्गांला) लावी. ६. प्रेम (भक्ति) देऊन पक्षिरथा (विष्णूला) भेटवी. ७. पावसाळा. ८. चांगल्या लोकांना. ९. तशी; त्याप्रमाणें. मयूरासी (मोरास) वर्षा (पावसाळा [यथा=जसा] [प्रिय] तथा (तशी) हे (ही) रुक्मिणीची स्वयंवरकथा सज्जना (चांगल्या लोकांना) [प्रिय आहे]—असा अन्वयार्थ. ‘मयूरासी’ या शब्दांत मोरोपंत कवीने आपलें नांव सूचित केलें आहे. कारण आपल्या नांवांतील मोर किंवा मयूर या शब्दावर कोटि करून मोरोपंत कवि आपणांस मोराची उपमा घेत असत.

श्रीराम.
महाराष्ट्र-कवि-वर्य-मोरोपंत-कृत
सावित्री-गीत.

(अभंग.)

<p>मद्र-देशीं होता राजा महा-मति नामं अश्वपति साधु-मान्य. १</p>		<p>सावित्री-देवीचें करी आराधन देह, दारा, धन संमर्पनि. ३</p>
<p>आलें वृद्ध-पण, नाहीं पुत्र-रत्न, केले बहु यत्न करावे ते. २</p>	<p>निष्ठेनें सर्वदा अष्टा-दश वर्ष जप होम हर्षे चालवितां, ४</p>	

१. पृष्ठ १ टीप १ पहा. २. मद्र नांवाच्या देशांत. हा दिल्लीच्या पश्चि-
मेस असणारा एक देश. या मद्रदेशाचा शल्य हा पांडवांचे वेळीं राजा होता.
३. महा (मोठी)+मति (बुद्धि)=अति बुद्धिमान्. ४. साधु ज्याला मान देतात
असा. ५. करावयाचे; करण्यासारखे. देवांस नवस करणें, देवब्राह्मणांची पूजा
करणें, जप होम करणें, तीर्थयात्रा करणें, वगैरे जे करण्यासारखे प्रयत्न ते.
६. सावित्री=ब्रह्मदेवाची स्त्री. ७. याचा कर्ता 'अश्वपति' अध्याहृत.
८. पूजन, स्तवन, भजन, भक्ति इत्यादि. ९. वायको. १०. अर्पण करून.
११. भक्तीनें. १२. अष्टा (अष्ट=आठ)+दश (दहा)=अठरा.

अग्नि-कुंडांतूनि ^२ प्रकटली देवी; अश्वपति ठेवी पायीं शिर. ^३	५	दिली तुज पुत्र- शताहूनि धन्या पतिव्रता कन्या विचरूनि. ^{११}	८
देवी म्हणे, 'माग' राजा म्हणे, 'माते! पुत्र-दानें दाते लाजवावे.'	६	ऐसें सांगोनि ती देवी गुप्त झाली. कन्या पोटीं आली मनवीच्या. ^{१२}	९
सावित्री म्हणे, 'म्यां स्वामी दया-निधि विनविला विधि तुजसाठीं.	७	पुत्रांचें तैसेंच विधीनें बाँ रसें ^{१४} सु-दिनीं बारसें ^{१६} तिचें करी.	१०

१. प्रकट झाली; निघाली. २. सावित्री देवी. ३. मस्तक. ४. पुत्राच्या दानानें=मुलगा देऊन. ५. दानशूर लोकांस लाजवून टाक. नला तूं पुत्रदान दिलेंस तर इतर दाते खालीं माना घालतील. (काव्यसंग्रह). ६. दया+निधि (ठेवा)=दयेचा ठेवा (अत्यंत दयालु). ७. प्रार्थिला. ८. ब्रह्मदेव. ९. याचा कर्ता 'म्यां' अध्याहृत. १०. शंभर पुत्रापेक्षां जास्त धन्यत्व देणारी (का० सं०). ११. विचार करून. १२. मनुष्यस्त्रीच्या (अश्वपतीच्या वायकोच्या). १३. मुलाच्याप्रमाणें. सावित्री जरी मुलगी होती तरी पुत्रोत्सवाप्रमाणें तिचा उत्सव केला असा अर्थ. १४. यथाशास्त्र; विधिपूर्वक. १५. बाप (अश्वपति). १६. उत्साहानें; आनंदानें; हर्षानें. १७. सु (चांगल्या)+दिनीं (दिवशीं)—चांगल्या दिवशीं; शुभ दिवशीं.

जिणें पूर्ण केला
वर-दानें काम,
ठेवी तिचें नाम
कन्यकेसी. ११

रूपें गुणें काहीं
उणी न सावित्री,
तशी नसावी १० त्रि-
भुवनांत. १२

तिला न मागती
राजपुत्र गुणें
स्वरूपासी उणें
जाणोनियां. १३

राजा चिंता करी,
झाली उपवर,
अनु-रूप वर
न ये कोणी. १४

सावित्रीला म्हणे,
'वत्से! लग्न-काळ
आला, न भू-पाळ
कोणी मांगों. १५

तूचि वर स्वयें
योग्य पहा, जा गे!
कोणीही न मागे
येऊनियां. १६

या माझ्या वचनें
तुवां न कोर्पावें,
तुज म्यां ओर्पावें
योग्य हस्तीं.' १७

सावित्री पिल्याची
आज्ञा मान्य करी,
ठेवी पायांवरी
मस्तकातें. १८

१. वराच्या दानानें (वर देऊन). २. इच्छा; हेतु. ३. सावित्री देवीचें.
४. त्रिभुवनांत=त्रैलोक्यांत. ५. सावित्रीला. स्वरूपानें व गुणानें आपण कमी
आहोंत असें जाणून कोणी राजपुत्र तिला वरीना (काव्यसंग्रह). ६. लग्नास
योग्य. ७. योग्य. ८. तुमची मुलगी मला द्या असें म्हणणारा; नवरा मुलगा.
९. राजा. १०. मागणी करण्याकरितां. ११. स्वतः. १२. बोलण्यानें. १३. रागावूं
नये. १४. द्यावें; अर्पण करावें. १५. योग्य हस्तीं=चांगल्या वराला.

पित्याचा प्रधान, कुंल-गुरु, दाया, आप्त-समुदाया- सह निघे. १९	पाहे योग्य पति जनीं वनीं. २२
गेली पृथ्वीवरी पहावया वरा, करी शोध वरा देशोदेशीं. २०	एके दिवशीं आला संसार-पार-द श्रीमुनि नारद मृत्यु-लोकीं. २३
शोधी ती मानेसा नवरा जीवाला, नव राँजीवाला जैशी भृंगी. २१	अश्वपतीला तो भेटे तपोधन, चातकाला वन स्वये जैसा. २४
रसिकाला जैशी कविता, ती सती	अश्वपति पावे सुखास नर्मूनि, सुखासन मुनि अंगीकारी. २५

१. कुळाचा उपाध्याय. २. धात्री, लहानपणीं संभाळणारी वाई. ३. आप्तमंडळी बरोबर घेऊन. ४. आवडेल असा. ५. मनाला. ६. नवीन. ७. कमलपुष्पाला. ८. भ्रमरी. ९. ज्याला कविता इत्यादिकांची गोडी आहे तो. १०. सावित्री. ११. जनांत. १२. वनांत. १३. संसार (सागराचें) + पार (परतीर) + द (देणारा) = संसारापासून मुक्त करणारा. १४. तप हेंच आहे धन ज्याचें असा. १५. चातकपक्ष्याला. १६. मेघ. १७. आनंदास. १८. नमस्कार करून. १९. [मनाला] सुख (आनंद) [देणारें] आसन; सुखावह आसन. २०. स्वीकारी.

सुंधारस तूंपें, कीं सागर कूंपें, तैसा मुनि भूंपें सत्कारिला. २६	सत्य श्रीची आली रूपें गुणें. ३० अहा! उजविलें कां न कन्यकेला? ईणें धन्य केला न कां कोणी?' ३१ राजा म्हणे, 'स्वामी! हेचि भूमीवर पहावया वर धाडिली म्यां. ३२ आतांचि आली हे सावित्री या धांमीं, ईचें वाक्य स्वामी! आयकावें. ३३ वत्से! सांग कोण वर त्वां पाहिला.' एकाया राहिला स्वस्थ मुनि. ३४
उद्धराया अश्व- पतिराय कवि कथा आयकवी पुरातना. २७	
अशा समयांत सावित्रीही आली, पार्यो नम्र झाली दोघांच्याही. २८	
नारद विलोकी करूनियां कृपा, म्हणे, 'तुझी नृपा कन्या कीं हे? २९ कोठें गेली होती? कोठोनि ही आली?	

१. अमृत. २. तुपानें. ३. किंवा. ४. विहिरीनें. ५. तुपानें अमृताचा किंवा विहिरीनें समुद्राचा सत्कार करावा त्याप्रमाणें. ६. राजानें (अश्वपतीनें). ७. राजा. ८. शहाणा, सर्वज्ञ (नारदमुनि). ९. जुन्या, प्राचीन. १०. पाही. ११. ही. १२. खरोखर. १३. लक्ष्मीची. १४. सखी; मैत्रीण. १५. लग्न केलें. १६. हीच (सावित्री). १७. घरीं.

सावित्री म्हणे, 'हो !
 शाल्व-देश-पति
 द्युमत्सेन अति
 विख्याताहे. ३५
 धर्म-न्याय-निष्ठ,
 दाता, सत्य-संध,
 झाला दैवें अंध
 वृद्धपणीं. ३६
 आलें अंधपण;
 पुत्र तोही बाळ;
 असा कष्ट-काळ
 प्राप्त होतां, ३७
 शत्रूनें हँरुनि
 राज्य-भ्रष्ट केला;

स-स्त्री-पुत्र गेला
 तंपोवनीं. ३८
 साहोनियां वर्षा
 हिमां अतपाला
 तो महा तपाला
 करीतसे. ३९.
 त्याचा पुत्र नामें
 सत्यवान् सुमति
 वरिला तो पति
 भावें मनें.' ४०
 मुनि म्हणे, 'केलें
 सावित्रीनें खोटें,
 यांत पाप मोटें,
 काय सांगों? ४१

१. शाल्वदेशाचा राजा. हा देश दिल्लीच्या पूर्वेस असावा. २. विख्यात आहे=प्रसिद्ध आहे. ३. धर्मानें व न्यायानें वागणारा. ४. दान करणारा; उदार. ५. सत्य (खरी) संधा (प्रतिज्ञा; वाणी)=खरी आहे प्रतिज्ञा ज्याची असा; खरें बोलणारा. ६. वाईट दिवस. ७. जिंकून; पराभव करून. ८. राज्यापासून अष्ट; राज्य गेलेला असा. ९. स (सह)+स्त्री (वायको)+पुत्र (मुलगा)=वायको व मुलगा यांच्या सह. १०. तप करावयास योग्य अशा वनांत. ११. सहन करून. १२. पावसाला. १३. थंडीला. १४. उन्हाला. १५. सु (चांगली) मति (बुद्धि)=चांगल्या बुद्धीचा; बुद्धिमान्. १६. भक्तीनें. १७. वाईट. १८. वाईट गोष्ट; अनिष्ट गोष्ट.

सत्य बोलतसे
द्युमत्सेन राजा,
बोले त्याची भाजा
तेंही सत्य. ४२

स्वयेंही तो सत्य
सर्वदा बोलतो,
सैंत्वेचि डोलतो
तपोवनीं. ४३

चित्रीं लिही अश्व
मृत्तिकेचा घेंडी,
हाचि. घडीघडी
छंद त्यास. ४४

म्हणूनि सत्यवान्
चित्राश्व हीं नांवें
मुनींनीं स्वभावे
ठेवियेलीं. ४५

आम्हां ठावें आहे
त्याचें वृत्त सारें,
आमुच्या विचारें
चुकली हे.' ४६

राजा म्हणे, 'रूपें
बरा आहे तो कीं ?'
मुनि म्हणे, 'लोकीं
तसा कैचा ?' ४७

राजा म्हणे, 'जाणे
विद्या कैळा काहीं ?'
मुनि म्हणे, 'नाहीं
तैसा सुज्ञ.' ४८

राजा म्हणे, 'शौर्यें
कसा असे बोला ?'
मुनि म्हणे, 'तोला
महेंद्राशीं.' ४९

१. वायको. २. सत्यवान्. ३. सद्गुणांनीं (का० सं०). ४. घोड्यांचीं
चित्रें काढितो व मातीचे घोडे करितो (का० सं०). ५. करी. ६. सत्य-
वानाला चित्राश्व असेही नांव होतें. ७. सहजरीतीनें; अर्थात्.
८. मतानें. ९. हिच्या हातून चूक झाली. १०. सत्यवानासारखा. ११. कोठें
आहे ? १२. कला (गाणें वगैरे). १३. शहाणा. १४. पराक्रमानें. १५. तु-
लना करा. १६. इंद्राबरोबर.

राजा म्हणे, 'आहे
गुरु-विप्र-भक्त ?'
मुनि म्हणे, 'व्यक्त
भक्ति-रस.' ५०
राजा म्हणे, 'तरी
नसेल तो दाता.'
मुनि म्हणे, 'हाता
त्याच्या गावें.' ५१
राजा म्हणे, 'तरी
क्षमा नाही काय ?'
मुनि म्हणे, 'हाय !
नायकों हें.' ५२
राजा म्हणे, 'पाहे
हरि-हरा भेद ?'

तेणें तुज खेद
वाटतसे ?' ५३
मुनि म्हणे, 'शिव-
शिव ! हरि-हरि !
त्याची फार बरी
दृष्टि आहे.' ५४
राजा म्हणे, 'त्याच्या
कोण दोष आंगा
स्पर्शलासे ? सांगा
तुम्ही स्वामी !' ५५
मुनि म्हणे, 'गुण-
ग्रामा एक थोर
दोष, चंद्रा घोरें'
राहु जैसा. ५६

१. गुरु (वडील)+विप्र (ब्राह्मण)+भक्त (भक्ति करणारा)=वडील माणसें व ब्राह्मण यांची भक्ति करणारा. २. स्पष्ट. मूर्तिमंत तो भक्तिरसच आहे. (का० सं०.) ३. त्याच्या हाताची स्तुतिच करावी. हातानें आपण दान करितों म्हणून हाताची स्तुति करावयाची, सारांश तो मोठा दाता आहे. (का० सं०.) ४. त्याच्या आंगीं क्षमा नाही काय ? ५. शिव ! शिव ! त्याच्या संबधानें असें बोलूं सुद्धां नका. तो मोठा क्षमाशील आहे असें तात्पर्य. ६. हरि (विष्णु)+हर (शंकर)-विष्णु व शंकर यांच्यामध्ये भेद पाहतो काय ? (विष्णु व शंकर निरनिराळे आहेत असें समजतो काय ?) ७. चांगली; अभेदरूप; सम. ८. शिवला आहे. ९. गुण+ग्राम (समूह)-पुष्कळ गुण आहेत ज्यांच्यामध्ये अशाला (सत्यवानाला). सत्यवान् हा सर्वगुणसंपन्न आहे, परंतु त्याला

त्या गुण-मंदरा
वर्षमात्र आयु
जातां काळ-वायु
उन्मूळील? ५७
राजा म्हणे, 'तृषा
हरी त्या सु-सरा
सेवावे, दुसरा
पहा वाई!' ५८
सावित्री म्हणे, 'जो
वारिला मीं मनें,
तोचि गुरु-जनें
द्यावा मज. ५९

तो सत्यवान् सत्य
पति हो कल्पायु,
किंवा हो अल्पायु,
अन्य पिता. ६०
त्यालाचि वरील
तुमची हे कन्या,
तुम्हासम अन्या
पहातसे.' ६१
मुनि म्हणे, 'राया!
स्थिर-बुद्धि धन्या
हे सावित्री कन्या
निश्चयाची. ६२

एक मोठा दोष (उणेपणा) आहे कीं तो अल्पायुषी आहे—असा भाव.
१०. भयंकर.

१. गुण+मंदरा (मंदर=स्वर्गातील कल्पवृक्ष)—गुणांच्या कल्पवृक्षाला (सत्य-
वानाला). २. आयुष्य. ३. यमरूपी वायु. ४. समूळ उपटून टाकील.
५. तहान. ६. हरण करी. ७. सु (चांगलें)+सर (सरोवर; तळें)—चांगल्या
सरोवराला. तहान भागवितें अशा दुसऱ्या चांगल्या सरोवराला सेवावे म्हणजे
चांगलें सरोवर पहावे. (का० सं०). ८. गुरु (वडील)+जनें (लोकांनीं, माण-
सांनीं)=वडिलांनीं. ९. होवो. १०. कल्प+आयु—कल्पपर्यंत (चार अब्ज
वत्तीस कोटी वर्षेपर्यंत) आहे आयुष्य ज्याचें असा. ११. अल्प (थोडें)+आयु
(आयुष्य)—थोडें आहे आयुष्य ज्याचें असा. १२. दुसरा पुरुष मला वापासा-
रिखा आहे. १३. एकनिश्चयाची. चंचल नाही बुद्धि जिची अशी. १४. स्थिर-
बुद्धीची; दृढनिश्चयाची.

सत्यवंता ऐसा
गुणी नहीं कोणी,
पाहिली म्यां क्षोणी
विचारूनि. ६३

चित्राश्वाकारणें
द्यावें कन्या-दान,
काहीं अनमान
करूं नको. ६४

धर्में वर्तें त्याचा
ईश्वर कैवारी,
सर्वानर्थ वारी
धर्मिकांचे. ६५

तुह्मां समस्तांचें
कल्याण असावें,
जातों मी, बसावें
स्वस्थ तुवां.' ६६

ऐसें बोलोनि तो
मुनि स्वर्गा जाय.
गेल तोही राय
तपोवना. ६७

द्युमत्सेना भेटे,
ह्मणे अश्वपति,
'तुझ्या पुत्राप्रती
कन्या देतो.' ६८

द्युमत्सेन म्हणे,
'आमुची हे गति!
अन्य क्षिती-पति
काय थोडे ? ६९

तुझी एकुलती
कन्या भाग्यवती
सुखोचिता अति
सुकुमारी. ७०

१. पृथ्वी. २. विचार करून, शोधून. ३. धर्मानें; चांगल्या मार्गानें.
४. वागतो; वर्तन करितो. ५. सर्व+अनर्थ (संकटें)—सगळीं संकटें. ६. नि-
वारण करी. ७. धर्मानें वागणान्यांचे. ८. द्युमत्सेन ज्या तपोवनांत रहात होता
त्या तपोवनांत. ९. पुत्राला (सत्यवानाला). १०. स्थिति. आम्ही संकटांत आहोंत
(का० सं०). ११. पृथ्वीपति. क्षिती (पृथ्वी)+पति (स्वामी)—पृथ्वीचे स्वामी(राजे).
१२. सुख+उचिता (योग्य आहे अशी)—सुखांत राहण्यास योग्य.

नाहीं सुख-गंध, राज्य-भ्रष्ट, अंध, अशाशीं संबंध कां रुचला ?' ७१	अर्थी धन्य केला पाहिजे हो !' ७४
अश्वपति म्हणे, 'सत्य-शील-धन हेंचि सुज्ञ-जन इच्छितात. ७२	द्युमत्सेन म्हणे, 'अतिथी तूं पूर्ण; तुझा काम पूर्ण करावाचि.' ७५
संकटाला भिऊं नये सत्व-रतें, जातें सत्वर ते सोडोनियां. ७३	पाचारिले त्यांहीं सर्व तपोनिधि, लग्न यथा-विधि संपादिलें. ७६
निश्चये घेऊनि आलों कन्यकेला,	परमार्थ-दृष्टि हिमालयापरी कन्या-दान करी अश्वपति. ७७

१. सुख+गंध (लेश; संसर्ग)=थोडें देखील सुख नाही. २. सत्य (खरें बोलणें)
+शील(स्वभाव; चांगलें आचरण)—खरें बोलणें व चांगलें आचरण हेंच धन आहे.
३. धैर्यवंतानें. सत्व (चांगलेपणा)+रत (निष्ठेनें वागण्यांत तत्पर)—सदाचरणानें
वागणारा त्यानें. ४. लवकर. ५. संकट. ६. याचक; मागणारा. ७. पा-
हुणा. ८. खरा; योग्य; सर्वतोपरी. ९. इच्छा. १०. पुरा; सफल; तुझा
हेतु पुरा केला पाहिजे. तुझी इच्छा सफल केली पाहिजे. ११. बोलाविलें.
१२. द्युमत्सेन व अश्वपति यांनीं. १३. तपः+निधि=तप हेंच आहे निधि
(ठेवा; द्रव्य) ज्यांचें असे; ऋषि. १४. केलें. १५. परम+अर्थ+दृष्टि—खरा
अर्थ पाहणारा म्हणजे खऱ्या दृष्टीनें पाहणारा. १६. हिमालयपर्वताप्रमाणें.
हिमालयपर्वतानें आपली कन्या अरण्यवासी शंकरास दिली त्याप्रमाणें.

कन्या निरखितां पडे महीवर, राया गंहीवर आंवरेना. ७८	वनाहूनि स्वर्गा तुच्छ मानी. ८१
सावित्री पित्याच्या नेत्रांतें पदरें पुसूनि आदरें समजावी. ७९	तशीच सावित्री आनंदली मनीं, क्रीडे तपोवनीं पती-संगें. ८२
घेऊनि निरोप निघे अश्वपति. ती सावित्री सती स्वस्थ राहे. ८०	वांटी बहु, स्वल्प वस्त्र नंग ठेवी, वल्कलें ती देवी सुखें नसे. ८३
हर्षली पावोनि जशी सती भर्गा,	श्वशुराची आज्ञा जशीच वेदांची, तीळही भेदाची बुद्धि नाही. ८४

१. पाहिलें तेव्हां. कन्यादान झाल्यावर कन्येला पाहिलें तेव्हां (का० सं०).
 २. जमिनीवर. ३. राजाला (अश्वपतीला). ४. दुःखाचा उमाळा. ५. पूज्य
 बुद्धीनें. ६. (सासरीं) राहिली. ७. दक्षाची कन्या. ही सती नांवाची द-
 क्षाची कन्या शंकरास दिली होती, आणि हीच दुसऱ्या जन्मीं पार्वती या
 नांवानें हिमालयपर्वताच्या उदरीं आली, आणि पुन्हां शंकराची बायको झाली.
 ८. शंकराला. ९. थोडे. १०. दागिने. सावित्रीनें पुष्कळ अलंकार व वस्त्रें
 देऊन टाकिलीं व थोडीं ठेविलीं. ११. झाडाच्या सालींचीं केलेलीं वस्त्रें.
 १२. आनंदानें. १३. सासऱ्याची. १४. वेदवाक्याप्रमाणें सावित्री सास-
 ऱ्याची आज्ञा मानीत होती, त्यामध्ये तिळभरही भेदाची बुद्धि (फरक)
 ठेवीत नसे.

कुळ-देवताचि ती श्वश्रू मानिली, पुजिली, वानिली सावित्रीनें. ८५	बोलावें सं-स्मित, मृदु, पंरि-मित, सत्य, प्रिय, हित ^{११} बोलविल्या. ८८
केवळ अतिथी अभ्यागत बाळ करी प्रतिपाळ माता सती. ८६	सर्वांच्या मागूनि तृण-शय्येवरी सुखें निद्रा करी, उठे अर्धी. ८९
मानियला शाक- फळ-मूळ-कंद- रसाहूनि मंद सुधा-रस. ८७	एकांतीं पतीचें हृदय रमवी, संतोष रमवी सेवा-धर्मे. ९०

१. सासू. सासूला सावित्री कुलदेवताच मानीत होती. २. स्तवन केले.
३. प्रवासी. ४. आलेला; पाहुणा. ५. सांभाळ. ६. अतिथी आणि अभ्या-
गत हे बाळ आणि सती म्हणजे सावित्री ही मातेप्रमाणें प्रतिपाळ करी;
त्यांना मुलाप्रमाणें जपे असा अर्थ. ७. शाक (भाजी)+फळ+मूळ+कंद (र-
ताळीं वगैरे) यांच्या रसापेक्षां सुधारस (अमृत) मंद (कमी गोड) [सावित्रीनें]
मानिला. ८. किंचित् गालांत हंसून. ९. कठोर नव्हे असें [भाषण].
१०. थोडें, वेतानें; जितक्यास तितकें. ११. उपयोगी; कल्याणकारक.
१२. दुसऱ्यानें विचारलें तरच (का० सं०). १३. तृण (गवत)+शय्या
(विछाना)—गवताच्या विछान्यावर. १४. अगोदर; सर्वांच्या अगोदर. १५. मन.
१६. संतोषवी; आनंदित करी. १७. त्रास. १८. शांत करी. नाहीसा करी.

न पडे विसर मुनीच्या शब्दाचा, अवधि अब्दाचा सदा मोजी. ९१	शेवटीं मरावें पती-सह. ९४
जसा तो अवधि होय देह उणा, नित्य ताप दुणा सावित्रीचा. ९२	त्रि-दिन-व्रताचा संकल्प करुनि बैसली धरुनि नियमातें. ९५
उरले दिवस अवधीचे चार, व्रताचा विचार करी मनीं. ९३	दुःख पावे राजा तिच्या त्या निश्चयें, आहारार्थ स्वयें असें प्रार्थी; ९६
उपोषण तीन दिवस करावें,	म्हणे, 'बाई! मज अंधाकडे पाहें; उपोषण कां हें आरंभिलें? ९७

१. नारदाच्या. 'सत्यवानाचें आयुष्य फक्त एक वर्षपर्यंत आहे' हें जें नारदमुनींनीं सांगितलें होतें त्याचा सावित्रीला विसर पडला नाहीं. २. वेळ; दिवस. ३. वर्षाचा. ४. कमी. जसा तो अवधि उणा होय तसा सावित्रीचा देह उणा होय. जसजसे वर्षाचे दिवस कमी होत चालले तसतसा सावित्रीचा देह कमी होत चालला; म्हणजे ती कृश होत चालली. ५. दुष्पट. ६. सत्यवानाच्या मृत्यूचे चार दिवस राहिले. ७. याचा कर्ता 'सावित्री' अध्याहत. ८. त्रि (तीन)+दिन (दिवस)+व्रताचा=तीन दिवस निराहार करावा अशा व्रताचा. ९. मनोदय; निश्चय. १०. द्युमत्सेनराजा. ११. आहार (खाणें)+अर्थ (साठीं)-काहीं खावें म्हणून. १२. पुढील ९७, ९८, ९९, या अभंगांत सांगितल्याप्रमाणें. १३. विनंतीपूर्वक बोलें.

मुली! हा उपास
तिसरा कीं आहा!
कां हे कष्ट महा
करितीस? ९८
गुर्वाज्ञा-पालन-
व्रत कुलीनेतें
बाई! मुली! नेतें
सुखें स्वर्गा.' ९९
सावित्री म्हणे, 'जी!
नका होऊं श्रमी,
उद्यां व्रतास मी
उजवीन. १००

कळेल करितें
व्रत ज्याकारणें,
करीन पारणें
उद्यां याचें.' १०१
राजा म्हणे, 'तरी
घडो हें अ-व्यंग;
कोणी व्रत-भंग
करूं नये. १०२
न भोगितां अशी
संताप-तीव्रता
संताप पतिव्रता
सदा मान्या.' १०३

१. आहाहा! हा दुःखाचा उद्गार. २. गुरु+आज्ञा+पालन+व्रत (वडील माणसाची आज्ञा पाळण्याचें व्रत) कुलीनेतें (कुलीन स्त्रियेला) सुखें (सहज रीतीनें) स्वर्गा नेतें असा अन्वय. ३. अहो! ४. कष्टी. ५. संपूर्ण करीन; पुरें करीन. ६. ज्याकरितां. ७. कांहींएक निमित्तानें उपोषण केलें असतां तें उपोषण सोडण्याकरितां जें भोजन करितात तें. ८. तुझें व्रत. ९. अ (न) व्यंग (न्यून; कमीपणा; उणेपणा;)=ज्यांत कांहीं न्यून किंवा कमीपणा नाहीं असें. १०. व्रताचा भंग=व्रत मोडणें. ११. संताप (तप किंवा तपापासून होणारा ताप)+तीव्रता (उग्रता). तीव्र तपानें उग्रता येते. अशी संतापतीव्रता न भोगितां पतिव्रता संता सदा मान्या [असते.]—पतिव्रता स्त्रीला कठिण व्रत करण्याचें कारण नाहीं; कठिण व्रत न करितांहि पतिव्रता स्त्री संतांना (साधूंना) मान्य असते—असा भावार्थ. १२. साधूंना; सज्जनांना.

ऐसें सांगोनियां
हित उगा राहे,
राजा वाट पाहे
उदयाची. १०४

चवथे दिवशीं
प्रातःकाळीं सती
समाप्त व्रत ती
करी भावें. १०५

नमस्कारी श्वश्रू-
श्वशुर-चरणां
पतीच्या मरणा
चुकवाया. १०६

म्हणती, 'सौभाग्य-
वती पुत्र-वती
चिर-काळ पती-
सह नादें.' १०७

ऐसेंच ह्यणती
तपोधन मुनि
मागतां नमूनि
आशीर्वाद. १०८

आशीर्वाद-वर
गुरूंचे सांधिले,
पदरीं बांधिले
सावित्रीनें. १०९

आली तपोधना
करूनि प्रणति;
वडील ह्यणती,
'भुक्ति करीं.' ११०

विनवी जोडूनि
हात त्यांकारणें,
'करीन पारणें
अस्तमानीं.' १११

१. कल्याणकारक; वरें; हितावह. २. सूर्य उगवण्याची. ३. नमस्कार करी. याचा कर्ता 'सावित्री' अध्याहृत. ४. याचा कर्ता 'सावित्रीची सासू व सासुरा' अध्याहृत. ५. मिळविले. ६. पदरांत बांधिले (मिळविले). ७. याचा कर्ता 'सावित्री' अध्याहृत. ८. नमस्कार. ९. जेवण कर, पारणें सोड. १०. त्यासाठीं; त्यामुळें; वडिलांनीं जेवण करावयास सांगितलें म्हणून. ११. सायंकाळीं.

मनींच सावित्री
वाहे काळजीला,
दिसे काळ जिला
क्षण-क्षणां. ११२

सत्यवंत स्कंधीं
परशु वाहोनि
स्त्रीकडे पाहोनि
वना निघे. ११३

सावित्री म्हणे, 'जी!
मी येत्ये वनाला,
वियोग मनाला
न सोसवे.' ११४

तो म्हणे, 'त्वां केलीं
उपोषणे तीन,

ज्ञाला शक्ति-हीन
देह तुझा. ११५

वर्णावीं पाऊलें
तुझीं नवनीते!
गमन वनीं तें
कठिनांचें. ११६

सुख-द नव्हे तें,
दुःख-द कांनन;
हणसी कां? 'न न,'
आतां येतो.' ११७

सती म्हणे, 'मज
दुःखांतचि सुख
तुमचें श्री-मुख
विलोकितां. ११८

१. मृत्यु; यम. २. क्षणोक्षणीं; प्रतिक्षणीं. ३. खांचावर. ४. कुन्हाड.
५. घेऊन; ठेऊन. ६. शक्ति-हीन (रहित)-शक्ति गेलेली आहे असा;
क्षीण. ७. वर्णन करावीं. तुझीं पाऊलें नवनीते (लोण्यानें) वर्णावीं=तुझीं पाऊलें
लोण्यापेक्षांही मृदु आहेत-असा भाव. ८. धट्टेकट्टे लोकांचें; राकट लोकांचें.
९. सुख देणारें. १०. दुःख देणारें. ११. अरण्य. १२. 'नाहीं नाहीं.'
एकटें नका जाऊं असें कां म्हणतेस? (का० सं०.) १३. सुंदर मुख.
१४. पाहतां.

स्वामी-संगें मज
न बाधेल ताप,
जसा भव-ताप
संत-संगें.' ११९

सत्यवंत म्हणे,
'कांते ! न रुसावें,
तुवां हें पुसावें
वडीलांस.' १२०

सासू-सासन्यांतें
म्हणे, 'न कोपावें,
मज हें ओपावें
वर-दान.' १२१

फळें आणावया
जातांना वनांत
माझ्याही मनांत
वाटे जावें.' १२२

वर्ष झालें आल्या
सोडूनि माहेर,

आश्रमावाहेर
गेल्यें नाहीं. १२३

स्वामी-समागमें,
तपस्वी शरण्य,
पाहेन अरण्य,
आज्ञा द्यावी.' १२४

राजा म्हणे, 'बाई !
वर्षांत त्वां कांहीं
मागितलें नाहीं
आम्हांपार्शीं.' १२५

वन पाहावया
आज्ञा मागतीस,
पायां लागतीस,
तरी जावें. १२६

वैत्सा ! उपवासी
सुकुमारी बाळा,
शीघ्र या, सांभाळा
अन्योन्यांतें.' १२७

१. पतीवरोवर. 'आपण बरोवर असतां मला ताप (त्रास) होणार नाही' असें सावित्री सत्यवानाला म्हणत आहे. २. जसा संतसंगें (साधूंच्या समागमानें) भवताप (संसाराचा ताप) धाधत नाहीं त्याप्रमाणें. ३. हें वरदान मज ओपावें—मला पतीवरोवर वनांत जाण्यास परवानगी द्यावी. ४. शरण जाण्यास योग्य. ५. पायां लागतेस=पायां पडतेस. ६. हे मुला ! (हे सत्यवाना !)

७. लवकर.

वंदूनियां सती
निघे झडकरी,
धैर्ये धड करी
हृदयाते. १२८
पुंषिपत फलित
तेरु, मृग, पक्षी,
वैनांतरीं लक्ष्मी
राज-कन्या; १२९
पतीच्या सुखार्थ
वळें आणी हास्य
मयूरांचें लास्य
त्रिलोकूनि; १३०
विनोद-वचनें
पतीतें डोळींवी;

दाट्टुनि बोलवी;
पुंष्य-कथा. १३१
एके नेत्रें प्रिया,
एके नेत्रें काळा
पाहे राज-बाळा
हृष्टा, भीर्ता. १३२
चित्राश्व वंचूनि
फळें पवित्र भरी;
मग कांष्टावरी
वाव घाली. १३३
शक्तीहूनि बहु
घडतां आयास
तयाच्या कायास
धर्म आला. १३४

१. घट्ट; मन घट्ट करी. २. फुलें आलेले. ३. फळें आलेले. ४. वृक्ष,
झाडे. ५. पशु; जनावरें. ६. वनामध्ये. ७. पाही. ८. सुख व्हावें म्हणून.
९. नाचणें. १०. विनोदाचे (थट्टेच्या) बोलण्यानें. ११. संतोषवी. १२. वळें;
मुद्दाम. १३. पवित्र गोष्टी. १४. राजकन्या (सावित्री). १५. आनंदित.
१६. भ्यालेली. नवऱ्याकडे पाहतांना तिला आनंद वाटे आणि नवऱ्याचे प्राण
नेण्याकरितां यम येत आहे कीं काय हें पहावयास लागे तेव्हां तिला भीति
वाटे. १७. गोळा करून. १८. भांडें. १९. लांकडावर; झाडावर. २०. श-
क्तीवाहेर; शक्तीपेक्षां. २१. श्रम. २२. शरीरास. २३. घाम.

कठिणा काष्ठाच्या
करितां भेदना
उठली वेदना
शिरीं भारी. १३५
म्हणे, 'प्रिये! शूल
उठला मस्तकीं.'
धांवूनि हस्तकीं
साध्वी धरी. १३६
म्हणे, 'कधीं झाला
ऐसा खेद नाही,
शिरोवेदनाहीं
धैर्य गेलें. १३७
जाणों शूलाघातें
मस्तक फाटतें,

मनांत वाटतें
निजावेंसें.' १३८
पतीच्या मस्तका-
खालीं घाली मांडी,
जाणों उशी मांडी
कुसुमांची! १३९
धरूनि मस्तक
मनीं म्हणे बाळा,
'आला ठोकताळा
भविष्याचा.' १४०
तो पुरुष पांश-
हस्त उभा आहे
असें साध्वी पाहे
पुण्य-बळें. १४१

१. तोडणें. २. कळ. ३. डोक्यांत. ४. याचा कर्ता 'सत्यवान्' अ-
ध्याहत. ५. तिडीक; कळ. ६. हातांनीं. ७. डोक्यांत निघालेल्या कळांनीं.
८. असें वाटतें कीं. ९. शूल (तिडीक)+आघातें (टोंचण्यानें; मारण्यानें)-डो-
क्यांत निघालेल्या वेदनांनीं असा भाव. १०. जणूं काय. ११. करी.
१२. फुलांची. १३. सावित्री. १४. प्रतीति; प्रचीति. नारदमुनींनीं जें
भविष्य सत्यवानाच्या मृत्युविषयीं सांगितलें होतें त्याची प्रचीति आली.
१५. तेव्हां; तितक्यांत. १६. पाश (मृत्युपाश)+हस्त=मृत्युपाश ज्याच्या
हातांत आहे असा. १७. पुण्याच्या बळानें. सावित्री पुण्यवान् होती म्हणून
तिच्या यम दिसला.

रक्त-नेत्र, कृष्ण-
वर्ण, तेजें अर्क,
काळ असा तर्क
मनीं केला. १४२
हळूचि मस्तक
उतरुनि ठेवी;
उठोनि ती देवी
हात जोडी; १४३
म्हणे, 'बा ! तूं देव,
काय तुझें नाम ?
कोण कार्य काम ?
मज सांग.' १४४
काळ म्हणे, 'शुद्धा
झणोनिच तुज
सांगतों मी गूँज
पतिव्रते ! १४५
करीता जीवाची
प्राण-हानि यम

जाण हा नियम
व्रत-सिद्धे ! १४६
सरलें आयुष्य
निर्यत, मान्या या
प्रियतमा न्याया
तुझ्या आलों.' १४७
पतिव्रता म्हणे,
'दूत कीं येतात,
जीवाला नेतात
तुजकडे. १४८
स्वयें कां आलास ?
काय केले दूत ?
प्रभूस प्रभूत
श्रम झाला.' १४९
यम म्हणे, 'पितृ-
भक्त सत्यवंत,
यासी सर्व संत
मानवती. १५०

१. ज्याचे डोळे लाल आहेत असा. २. काळ्या रंगाचा. ३. तेजानें.
४. सूर्य. ५. यम. ६. शुद्ध (पवित्र) आहे आचरण जिचें अशी तूं. ७. गुप्त
गोष्ट. ८. कर्ता; करणारा. ९. हा नियम=हाच सिद्धांत; हाच निश्चयार्थ;
हेंच खचित. १०. व्रताच्या योगानें सिद्धपदाप्रत (उच्चपदाला) पोहोचलेली
अशी तूं. ११. ठरलेलें. १२. मान्य (योग्य) जो त्यास (सत्यवानाला).
१३. देवाला (यमाला-तुला). १४. फार; अतिशय; पुष्कळ. १५. मान देतात.

कोणी रूपें गुणें
 नाहीं असा मान्य,
 सत्य अ-सामान्य
 सत्यवंत. १५१

दूत कसा धाडूं
 न्यावया अशाला ?
 रक्षाय्या यशाला
 स्वयें आलों.' १५२

ऐसें बोलोनियां
 तो देव कीर्नाश
 घालोनियां पाश
 बळें ओढी. १५३

पुरुषासी राजा
 काढी गेहांतूनि,

तसा देहांतूनि,
 काढियेला. १५४

पुरुष काढितां
 अंगुष्ठ-प्रमाण,
 निर्ःप्रभ निर्ःप्राण
 देह झाला. १५५

पाशांनीं बांधोनि
 सूक्ष्म-पुरुषाला
 घेऊनि निघाला
 धर्मराज. १५६

यापरी होऊनि
 कृत-कार्य काळ
 निघाला तत्काळ
 दक्षिणेला. १५७

१. अ (नाहीं) + सामान्य = सामान्य नव्हे असा; श्रेष्ठ; वरिष्ठ. २. माझ्या (यमाच्या) स्वतःच्या यशाला. ३. स्वतः. ४. यम. ५. राजा पुरुषास (मनुष्यास) गेहांतूनि (घरांतून) काढी (काढितो) तसा [सत्यवानाच्या] देहांतूनि (शरीरांतून) [पुरुष = लिंगदेह] [यमानें] काढियेला. ६. लिंगदेह (आत्मा). हा लिंगदेह अंगुष्ठप्रमाण असतो. अंगुष्ठप्रमाण म्हणजे आंगुष्ठानें ज्याचा निर्देश केला जातो तो. अत्यंत सूक्ष्म तो बोटानें दाखविला जातो. लिंगदेह (आत्मा) अत्यंत सूक्ष्म असतो म्हणून त्यास अंगुष्ठप्रमाण असें म्हटलें आहे. ७. निस्तेज; तेज नाही ज्याला असा. ८. प्राणरहित. ज्या देहांत प्राण नाही असा. ९. लिंगदेहाला. १०. यम. ११. कृत (केलेलें) + काम - ज्याचें कार्य झालेलें आहे असा. १२. दक्षिण दिशेला.

ल्यामागूनि साध्वी
तशीच निघाली,
न तिच्या निघाली,
मनीं शंका. १५८

सैती-व्रतें तिच्या
अंगा सिद्धि आली,
आकाशांत झाली
गति प्राप्त. १५९

करी मनुष्यत्वा-
पासूनि सुटका
जड ही गुटका
न कां धर्म? १६०

यम म्हणे, 'दूर-
पावीत आलीस,
सावित्री! झालीस
उतराई. १६१

जा, उत्तम लोक
प्राप्त व्हाया प्रिया
करीं सांगं क्रियां
यथा-शक्ति.' १६२

सावित्री म्हणे, 'गौ!
देहासवें छाया
जशी, तशी जाया
पैती-सवें. १६३

प्राण जाऊं द्यावे,
पति न सोडावा,
स्व-धर्म जोडावा
मुख्य हाचि. १६४

गुरूंच्या तुझ्याही
प्रसादें आजि या
गतीला माझिया
विघ्न नाही. १६५

१. आली; उत्पन्न झाली. २. पतिव्रताधर्मानें. ३. योग्यता. ४. जाण्याची योग्यता. तिला आकाशमार्गानें जाण्याचें सामर्थ्य आलें. ५. धर्म ही गुटका (मात्रा) जड मनुष्यत्वापासून सुटका कां न करी? (काव्यसंग्रह.) ६. दूर-पर्यंत. ७. उपकार फेडलेली अशी; कर्त्यन्यकर्म केलेली अशी; आपला धर्म वजावलेली अशी. ८. पतीला. ९. पूर्ण. १०. उत्तरक्रिया. ११. अगा ! १२. देहाबरोबर; शरीराबरोबर. १३. सांबली. १४. बायको; भार्या. १५. नवऱ्याबरोबर. १६. आज.

सात पदे गांठी
 जरी मार्गी पडे,
 तरी मैत्री घडे
 सज्जनांशीं. १६६
 या न्याये तुजशीं
 सख्य झालें वाटे
 दोषें एके वाटे
 चालतसों. १६७
 तुजशीं बोलत्यें
 कांहीं मित्र-भावे,
 तें त्वां आयकावे
 धर्मराजा ! १६८
 इंद्रियें जिंकिल्या-
 विना केलें कर्म,

त्यासी संत धर्म
 न म्हणती. १६९
 गृहस्थाश्रमांत
 सर्व धर्म घडे,
 तेणें मळ झंडे
 अंतरींचा. १७०
 विषय-वासना-
 मळ जातां, ज्ञान
 होय समाधान
 आत्म-लाभें. १७१
 गृहस्थाला सोपें,
 न तसें अन्यास,
 न लागे संन्यास
 ज्ञानासाठीं. १७२

१. सज्जन लोकांवरुन सात पावलें चाललें म्हणजे त्यांच्याशीं मैत्री होते.
 २. गांठ; भेट. ३. मनांत वाटे. ४. वाटेनें. ५. मित्राच्या नात्यानें. ६. इं-
 द्रियांचें व मनाचें दमन गृहस्थाश्रमाशिवाय होत नाहीं म्हणून पतीला नेऊं
 नको असा भाव. ७. गृहस्थ+आश्रम-गृहस्थाच्या आश्रमांत (गृहस्थाच्या
 धर्मानें राहण्यांत. संसार करून राहण्यांत). ८. त्यामुळे. ९. पाप. १०. ना-
 हींसा होतो. ११. मनाचा. १२. विषयवासना हेंच पाप. (का० सं०.)
 १३. ब्रह्मप्राप्तीमुळे. १४. गृहस्थाश्रमांत राहणारा त्याला. १५. इतरास,
 दुसऱ्यास. १६. ज्ञानासाठीं संन्यास घेण्याची जरूर नाहीं असा भाव.

असें म्यां ऐकिलें;
ऐसेंच कीं वा! हें
विचारुनि पाहें
धर्मराजा!' १७३

धर्म म्हणे, 'बाई!
मदालसा धन्या,
कीं तूं, नसे अन्या
आढळली. १७४

रोमांच माझिया
देहीं उभारती
तुझी सु—भारती
आकर्णितां. १७५

पैती-विना देतो
एक वर, मागें,
जा फिरोनि मागें,
भागलीस.' १७६

साध्वी म्हणे, 'देसी
जरी आज वर,
तारीं राज-वर
द्युमत्सेन. १७७

त्यार्चे अंधपण
वृद्धपण जावें,
गेलें तेज यावें
अनायासें.' १७८

यम म्हणे, 'हें म्यां
दिलें म्हा-भागे!
परतोनि जा गे!
भागलीस.' १७९

साध्वी म्हणे, 'मला
काहीं नाहीं श्रम,
'पति—समागम
सुख-मय. १८०

१. मदालसा ही अलर्क राजाची माता. ही एक परमब्रह्मनिष्ठ साध्वी होती. २. आंगावर आनंदानें जे कांटे येतात ते. ३. सु (चांगली)+भारती (वाणी)—चांगली वाणी; चांगलें बोलणें. ४. ऐकतां; श्रवण करितां. ५. प-तीवांचून. सत्यवान् जिवंत व्हावा ही गोष्ट खेरीज करून. ६. माग. ७. परत. ८. राजांमध्ये श्रेष्ठ जो द्युमत्सेन त्यास. ९. भाग्य; वैभव. १०. सहज. ११. महा (मोठें)+भाग (दैव)—मोठें आहे दैव जिचें अशी तूं. १२. पति+समागम (सहवास)—पतीबरोबर असणें. १३. सुखानें पूर्ण.

दुर्लभ सत्संग
 दैवें प्राप्त झाला;
 सत्संगानें धाला
 नाही कोण? १८१

सत्संग दीना श्री
 वना दे वसंत,
 धना देव, संत
 ज्ञाना देती. १८२

सत्संग दुर्लभ,
 काम-प्राप्ति-हेतु;
 सत्संग हा सेतु
 भैवार्णवीं.' १८३

यम म्हणे, 'वाई!
 तुझी दिव्य दृष्टि

अमृताची वृष्टि
 तुवां केली १८४

बोलतीस तैसें
 श्रुतीनें बोलवें,
 ऐकतां डोलावें
 जडांनींही. १८५

वेधील विधीला
 वाई! बोल तुझा;
 पती-विना दुजा
 वर मार्गें.' १८६

पतिव्रता म्हणे
 'स्वराज्या आसरा
 हो माझा सासरा
 द्युमत्सेन. १८७

१. मिळण्यास कठिण. २. सज्जनांची संगत, साधूंबरोबर सहवास. ३. सं-
 तोपला; वृष्ट झाला. ४. गरीबाला. ५. सत्संग गरीबाला श्री (लक्ष्मी) व वनाला
 वसंतश्री (शोभा) देतो. (का० सं०.) ६. देव धना [देती] [आणि] संत
 ज्ञाना [देती.] असा अन्वय. ७. काम (इच्छा)+प्राप्ति (लाभ)+हेतु (साधन)=
 इच्छा पूर्ण करण्याचें साधन. ८. पूल; बांध. ९. भव (संसार)+अर्णवीं
 (समुद्रांत)—संसाररूपी समुद्रांत. १०. सुंदर; अत्युत्तम. ११. वेदानें.
 १२. आनंदानें मान डोलवावी. १३. मूढांनीं देखील, अज्ञान जे लोक त्यांनींही.
 १४. मोह पाडील. १५. ब्रह्मदेवाला. १६. दुसरा. १७. स्वतःच्या राज्याला
 आसरा (आश्रय) होऊं दे (त्याचें राज पुन्हां त्यास मिळूं दे—का० सं०).

कोणाही निमित्तें^२
 स्व-धर्मातें जोडूं,
 सज्जनांच्या जोडूं
 प्रसादातें.' १८८

धर्म म्हणे, 'दिलें.
 जा बाई! आश्रमा,
 त्वत्तनु या श्रमा
 योग्य नव्हे.' १८९

सावित्री म्हणे, 'जे
 ज्ञानातें जोडिती,
 न तैयां सोडिती^६
 तुझे पाश. १९०

नरकां जीवास
 भोगविशी ताप,

केलें असे पाप
 ज्यांहीं जैसें. १९१

त्वां पापी सर्वही
 निर्रयास नेला
 यातना तयाला
 भोगावया. १९२

शुद्ध, पुरवूनि
 काम, सभाजिला;
 तामस भाजिला
 कुंभी-पाकीं. १९३

जो द्रोह^९ न करी
 कोणाही भूताचा,
 त्यां तुझ्या दूतांचा
 धाक नाहीं. १९४

१. कोणत्याही. २. कारणानें. ३. आपला जो क्षात्रधर्म त्यास. ४. त्वत् (तुझी)+तनू (शरीर)-तुझे शरीर. ५. त्यांना. ६. नुसत्या ज्ञानानें मोक्ष मिळत नाहीं. (का० सं०.) ७. ज्यांनीं. ८. नरकास. ९. शुद्ध (सत्वशील पुरुष) [जो आहे त्याचा] काम (इच्छा) पुरवूनि [त्वां-यमानें] सभाजिला (पूजिला) [आणि] तामस (तमोगुणी प्राणी) कुंभीपाकीं (कुंभीपाक नांवाच्या नरकांत) भाजिला-असा अन्वयार्थ. १०. वैर; द्वेष. ११. प्राण्याचा. १२. त्याला.

जो कोणी सर्वत्र
करी अनुग्रहा,
ल्यासी अनुग्रहा
तुझा देह. १९५

सर्वत्र अद्रोह,
अनुग्रह, दान,
हे त्रय निधान
कल्याणाचें. १९६

संतांच्या ठायीं हे
धर्म-त्रय वसे;
इतरत्र नसे
क्षण-मात्र. १९७

संतांसी जो आला
शत्रुही शरण,
तयासी मरण
न ते देती. १९८

सर्वांही संतांत
मुख्य तूं वा ! धर्म !
तुझे पुण्य-कर्म
काय वर्णू ? १९९

यम म्हणे, 'जशी
तान्हेल्यासी सुधा,
तुझी वाणी बुंधा
मज तशी. २००

पती-विना ईष्ट
वर माग तिजो,
परें मागती जा
'श्रीमी न हो.' २०१

सती म्हणे, 'तैता
दे औरस शत
पुत्र 'धर्म-रत
'वंश-कर.' २०२

१. कृपा. २. अन् (नव्हे) + उग्र (रागीट, क्रूर) - क्रूर नव्हे असा; शांत.
३. सर्व ठिकाणीं. ४. द्वेष न करणें. ५. तीन. ६. भांडार, ठेवा. ७. धर्म +
त्रय = धर्मांच्या तीन गोष्टी (अद्रोह, अनुग्रह, दान). ८. हे धर्मा ! हे यमा !
९. अमृत. १०. चतुर; चांगली. ११. इच्छेस येईल तो; पाहिजे तो. १२. तिसरा.
१३. परंतु. १४. परत. १५. श्रम जिला झालेले आहेत अशी. १६. वापाला (अश्वप-
तीला). १७. लग्नाची जी बायको तिच्या पोटीं झालेले. १८. धर्मावर भक्ति आहे
ज्यांची असे; धर्मशील. १९. वंश (कुल; घराणें) + कर (चालविणारे).

यम म्हणे, 'शुचि-
व्रतारंभ-रते !

भ्राते शंभर ते

पहाशील. २०३

स्व-स्थाना जा शीघ्र,

दूर तूं आलीस,

श्रमी कीं झालीस

बाढ वेळ.' २०४

साध्वी म्हणे, 'आहे

पति-संनिधान

अति संनिधान

सुखाचें हें. २०५

तुझा उत्पादक,

विश्व भासविता,

देव हा संविता

जगदात्मा

अत्यंत हित

सम पुण्य-काम,

सत्य तुझे नाम

धर्मराज.

फळतो दगड

धरितां विश्वास,

हें आहे विश्वास

अवगत. २०८

१. शुचि (पवित्र)+व्रत+आरंभ+रते=पवित्र व्रत आरंभण्याविषयीं प्रीति आहे जिची असे (का० सं०). २. भाऊ. ३. स्व(आपल्या)+स्थाना (ठिकाणीं)=आपल्या घरीं-परत. ४. पुष्कळ वेळ. ५. पति+संनिधान (जवळ असणें)=नवरा जवळ असणें. ६. सत् (चांगलें)+निधान (ठेवा). ७. उत्पन्नकर्ता (बाप). ८. जग. ९. प्रकाशविता. १०. सूर्य. ११. जगत्+आत्मा=जगाचा आत्मा. १२. कल्याणकारक. १३. सारखा; सर्वास सारखा; निःपक्षपाती. १४ पुण्य (पवित्र)+काम (इच्छा) पवित्र आहे इच्छा ज्याची. १५. पावतो. १६. भाव; भक्ति. भाव धरला म्हणजे दगड देखील पावतो. १७. जगास. १८. माहीत, ठाऊक.

मग संतीं दृढ
ठेऊनि विश्वास
सोडिला निश्वास
उष्ण कोणीं?' २०९

यम म्हणे, 'बाई!
धन्या तूं सु-शीला,
आलीस कुंशीला
जिच्या तीही. २१०

दिलें त्वां सुख हें
वर्णवे दान न,
वैर्ण वेदानन
व्यालें असे. २११

तुझ्या शब्दामृता
तृप्तीच्या हेतूला
प्राशून, हे तुला
कर्ण गाती. २१२

पती-विना वर
मार्गें चवथा, न
मार्गें चव थान
ठेवी पानीं.' २१३

ती सती मुरली
गाय कृष्ण-सार,
काय कृष्णसार
यमधर्म! २१४

१. साधूंच्या ठिकाणीं. २. सुस्कारा; श्वास; उच्छ्वास. ३. उष्ण उच्छ्वास
दुःख झालें म्हणजे टाकतात. दुःख कोणास झालें? म्हणजे कोणासहि दुःख
झालें नाही असा भाव. ४. पोटीं. ५. ज्या मातेच्या. ६. देणें; त्वां
सुख दिलें हें दान न वर्णवे. ७. अक्षरें; शब्द. ८. वेद-आनन (मुख).
९. प्रसवलें. वेदमुखांतूनच असे तुझ्यासारखे शब्द येतात-तुझे शब्द वेद-
तुल्य आहेत असा भाव. १०. तुझ्या तृप्तीच्या हेतूला (तृप्तीला कारणीभूत
होणाऱ्या, तृप्ति देणाऱ्या) शब्दामृता (शब्दरूपी अमृताला) प्राशून (पिऊन)
माझे हे कर्ण गाती-असा अन्वय. तुझें अमृतासारखें गोड भाषण ऐकून मला
फार आनंद झाला हें तात्पर्य. ११. मार्गें (मागाहून, आणखी) चव (आशा)
थानपानीं (स्तनपानीं) न (नको) ठेवीं (ठेवूं)-आणखी अधिक आशा करूं

‘चित्राश्याची जाया
योग्य पुत्र-शत
पौवो; सैती-व्रत
स्वस्थ राहो.’ २१५

म्हणे, ‘दिले पुत्र
शंभर हितोचे
दंभ-रहिताचे
धर्म जैसे. २१६

आतां तरी बाई !
सावित्री ! परतें,

भूमीला भर तें,
झालें शिव.’ २१७

साध्वी म्हणे, ‘देवा !
जी धर्म-संतति
इच्छिती संत, ती
धर्मासाठीं. २१८

संतांची शीश्वत
धर्मीं चित्त-वृत्ति,
अ-धर्मीं प्रवृत्ति
स्वप्नीं नसे. २१९

नको. १२. ती सती मुरली कृष्णसार (कृष्णाची स्तुति) गाय, [आणि] यमधर्म कृष्णसार (हरिण, मृग) काय ! ती सावित्री यमधर्माची स्तुति करित असतां कृष्णगुण वर्णन करणाऱ्या मुरलीप्रमाणें वाटली आणि तिच्या गोड वाणीनें तो यमधर्म कृष्णसारा(मृगा)प्रमाणें मोहित झाल्यासारखा दिसला—असा भावार्थ. मोह पडल्यामुळेच सावित्रीनें खुबीनें मागितलेला पुढील वर यमानें दिला.

१ चित्राश्याची (सत्यवानाची) स्त्री (सावित्री). २. शंभर पुत्र. ३. प्राप्त होवोत. ४. सती+व्रत सतीचें व्रत (पातिव्रत्य) स्वस्थ राहो (सुखरूप राहो; चांगलें राहो)=पातिव्रत्याला भंग न येवो. ५. कल्याण करणारे. ६. दंभ (ढोंग) +रहित (शिवाय)=ढोंगी नव्हेत असे; धर्मशील. ७. परत जा. ८. भार, ओझे. ९. प्रेत (सत्यवानाचें). १०. धर्मशील संतति (मुलेंबाळें). ११ निरंतर. १२. धर्माच्या ठिकाणीं. १३. ओढा; कल (मनाचा).

संतांची संसार-
नदी-नौका कथा,
त्या संतांसी व्यथा
कासयाची? २२०

साधुसंत गंगा-
यमुनांचे ओघ,
हा संगम मोर्धे
कधीं नाहीं. २२१

संतांपासूनियां
संतां भय झालें!
असें काना आलें
नाहीं कधीं. २२२

संत चालविती
सैत्ये तैरणीते,
तपें धरणीते
धरिताती. २२३

किंबहुना संत
सर्वांचीही गंति,
संत मुक्ति-पति,
संत ज्ञान. २२४

व्रत चालवी तें
एक संतैराय,
नामें अंतैराय
जाती दूर. २२५

१. संतांची कथा संसार+नदी+नौका [आहे]-असा अन्वय-संतांच्या गोष्टी संसाररूपी नदींतून तरून जाण्यास नौका आहेत. २. दुःख. ३. कशाची. ४. निष्फल, व्यर्थ. गंगायमुनांचा ओघ ज्याप्रमाणें निष्फल होत नाही त्याप्रमाणें साधुसंतांचा संगम (सहवास) निष्फल होत नाही. ५. सत्यानें, चांगल्या वर्तनानें. ६. सूर्याला. ७. तपानें; तप करून. ८. पृथ्वीला. ९. साधूंच्या सत्य आचरणामुळें सूर्याला आकाशांत चालण्याला आधार होतो व साधूंच्या तपामुळें पृथ्वीला राहण्याला आधार होतो. १०. आश्रय, सर्वास शरण जाण्याचें स्थान. ११. मुक्ति देणारे. १२. साधुश्रेष्ठ. १३. नांव घेतलें अमतां. १४. विघ्नें; संकटे. संतांचें नांव घेतलें असतां विघ्नें दूर जातात.

प्रसाद शाश्वत,
अर्थ, बहु-मान,
यांचें मूल-स्थान
संत तुम्ही.' २२६

यम म्हणे, 'वाणी
नव्हे बोलकी ती,
बाई! बोल किती
तुझे वर्णू! २२७

तुज वर्णावया
नाहीं मज शक्ति,
तुझे ठायीं भक्ति
माझी झाली. २२८

पांचवा अद्भुत
वर महा-भागे!
माग, न ही भागे
वर देतां.' २२९

सावित्री म्हणे, 'वा!
देवा! वर-दान
तुझे वरदा! न
व्यर्थ व्हावें. २३०

स्व-सत्य सांभाळा,
मत्पति वांचवा,
द्या वर पांचवा
हाचि मज. २३१

स्वर्गी भाग्य-सुख,
शत-पुत्र, जिणें,
नको पती-विणें
मज देवा! २३२

वांचवावा माझा
भर्ता सत्यवंत,
देवा! सत्य-वंत
त्वांही व्हावें. २३३

१. कृपा. २. द्रव्य. ३. पुष्कळ वैभव. ४. मूल ठिकाण. ५. सरस्वती.
६. बोलणारी. सरस्वती देखील तुझ्या इतकी बोलकी (बोलण्यांत चतुर)
नाहीं. ७. शब्द. ८. मी (यम) न भागें—मी वर देतांना थकणार नाहीं.
९. हे वर देणाऱ्या देवा! १०. स्वतःचें सत्य—आपण बोललेलें (शंभर पुत्र होतील
हा वर; अभंग २१६ पहा.) खरें करा. ११. स्वर्गीचें सुख, शंभर पुत्र, जिणें
(जगणें), या गोष्टी पतीशिवाय मला नको. १२. सत्यवान्. १३. खरें बोलणारे.

शत-पुत्र-वर
 दयेनें देऊनि
 पतीला घेऊनि
 कसा जासी ?' २३४
 धर्म म्हणे, 'वाई !
 प्रताप हा भला,
 जिंकिलें त्वां मला
 पतिव्रते ! २३५
 मार्कंडेया जशी
 तारी शंभु-भक्ति,

तशी तुझी शक्ति
 सत्यवंता. २३६
 वाई ! म्यां तुझा हा
 भर्ता केला मुक्त;
 याशीं तूं हो युक्त
 चिर-काळ. २३७
 पतीसह राज्य
 चार शत वर्षे
 करिशील हर्षे
 धर्म-न्याये. २३८

१. शंकराची भक्ति. शंकराच्या भक्तीमुळे मार्कंडेयाला जसें आयुष्य मिळालें तसें. मृकंडुऋषीच्या पुत्राचें नांव मार्कंडेय. मृकंडुऋषीस पुत्र नव्हता, म्हणून त्याचे स्त्रीनें 'तुम्ही शिव प्रसन्न करून घेऊन त्यापाशीं पुत्र मागा' असें त्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यानें पुत्र मागितला; पण शिव म्हणाला कीं, 'एक १६ वर्षे आयुष्याचा पण सुंदर शहाणा, दुसरा १०० वर्षे आयुष्याचा पण कुरूप आणि मूर्ख अशा दोन पुत्रांपैकीं जो तुला आवडेल तो तूं घे.' मृकंडूनें पहिल्या प्रकारचाच मागितल्यावरून शिवानें तो दिला. पुढें १६ वर्षे भरण्याचे सुमारास आई-वापांस फार वाईट वाटूं लागलें; तेव्हां मार्कंडेय (मृकंडुपुत्र) 'भिऊं नका, मी शिव प्रसन्न करून घेतों म्हणजे मला भय नाही,' असें सांगून शिवपूजेस लागला. पुढें शिव प्रसन्न होऊन त्यानें मार्कंडेयाचे अंतसमयीं आलेल्या यमास लाथ मारून पाडून मार्कंडेयाला चिरंजीव केलें. (नवनीत.)
 २. मौकळा. तुझ्या नवऱ्याचा प्राण घेऊन मी चाललों होतो तो परत दिला.
 ३. आनंदानें. ४. धर्मानें व न्यायानें.

षड्भिपु होतील
 नैत पतिव्रते!
 न तप तीव्र ते^३
 साहतील.' २३९
 ऐसें सांगोनि तो
 गुप्त झाला धर्म.
 प्रकटलें शर्म
 सैती-मनीं. २४०
 आली जेथें होतें
 वनीं कैलेवर,
 मनीं केले वर-
 चमत्कार. २४१
 बैसे घेऊनि तें
 शिर मांडीवर,

चिर मांडी वर-
 शुश्रूषा ती. २४२
 संज्ञा पावोनि तो
 उघडी नयन
 करुनि शयन
 उठलासा. २४३
 वाटे जाऊनि तो
 आला पर-देशा,
 सती वरदेशा
 मनीं वंदी. २४४
 पदरें पुसूनि
 मुख घाली वारा,
 जपे सती दारा
 मातेपरी. २४५

१. सहा शत्रु—काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर. २. नम्र. ३. षड्भिपु.
 ४. सुख; आनंद. ५. सावित्रीच्या मनांत. ६. देह; शरीर (सत्यवानाचें).
 ७. मनीं केले—मनांत आणिले. ८. यमधर्मानें सावित्रीला वर दिले ही
 असाधारण गोष्ट झाली. म्हणून त्यास चमत्कार म्हटलें आहे. ९. पुष्कळ
 वेळ. १०. करी. ११. वर (नवरा)+शुश्रूषा (सेवा)—नवऱ्याची सेवा.
 १२. संज्ञा पावोनि(शुद्धीवर येऊन). १३. डोळे. १४. झोंप. १५. उठल्यासा.
 रिखा. १६. पर (दुसरा)+देशा—दुसऱ्या देशाला. १७. वरद (वर देणारा)+ईशा
 (देवाला)—वर देणाऱ्या देवाला; यमाला. १८. काळजी घेई. १९. आईप्रमाणें.

म्हणे, 'कांते! तुज
 चिर भांगविलें,
 कां न जागविलें
 तुवां मज? २४६
 पुरुष ओढीत
 होता मज श्याम.
 तो कोठें? तेंनाम
 काय? सांग. २४७
 पाहिला स्वप्नीं, कीं
 सत्य तो देखिला?
 म्यां मनीं लेखिला
 सत्य काळ.' २४८
 सावित्री म्हणे, 'तो
 पाप-पुण्य-कर्म-
 फळ-दाता धर्म-
 राज देव २४९
 गेला स्व-स्थानाला.
 आही जाऊं चला,

तुही न उचला
 भार काहीं. २५०
 रात्र झाली, गुरु
 चितेला वहात,
 वाटेला पहात
 असतील.' २५१
 'निजलों त्वंदकीं
 बहु घोरत मी,
 तैसा घोर^१? तैमीं^२
 देखिला तो. २५२
 स्वप्न कीं सत्य हें
 कसें काय सांग?
 आठवितां अंग
 थरारतें.' २५३
 साध्वी म्हणे, 'तुहीं
 न धरावी व्यथा,
 सांगेन हे कथा
 उद्यां सारी.' २५४

१. श्रमविलें; त्रास दिला. २. उठविलें. ३. काळा. ४. तत् (त्याचें)+नाम-
 त्याचें नांव. ५. मानिला. ६. पापपुण्यकर्माचें फल देणारा. ७. ओझें. ८. वडील
 माणसें. ९. चितेला वहात=काळजी करीत असतील. १०. त्वत् (तुझ्या)+अंकीं
 (मांडीवर), तुझ्या मांडीवर. ११. तेव्हां. १२. भयंकर; उग्र. १३. अंधकारांत.

सत्यवंत म्हणे,
‘अंधकार दाट,
वनीं कशी वाट
सांपडेल?’ २५५

सती म्हणे, ‘शुष्क
वृक्षीं तो दहन
दिसतो, गहन
प्रकाशी तो. २५६

उपाय दिसाया
वाट भली तमीं,
चला, अलात मी
हातीं घेत्ये. २५७

अथवा नसेल
शक्ति, तरी राहूं,
प्रातःकाळीं पाहूं
गुरूंप्रति.’ २५८

सत्यवंत म्हणे,
‘वृद्ध माय-बाप
पावतील ताप
त्रियोगानें, २५९

वडींत शतदां
मज स्मरतील,
शोकें मरतील
निःसंदेह. २६०

मी शोकें हा प्राण
सोडीन हें जाण;
सत्य तुझी आण
वहातसें.’ २६१

ऐसें म्हणोनि तो
पितृ-भक्त रडे,
सत्यवंत पडे
स्त्रीच्या गळां. २६२

१. वाळलेल्या. २. झाडांत. ३. अग्नि. ४. अरण्य. ५. प्रकाशित करतो.

६. तमीं (अंधारांत) भली (चांगली) वाट दिसाया उपाय (साधन) [तो दहन—
अग्नि आहे]. ह्या अग्नीच्या योगानें, कोलिताच्या साहाय्यानें, आपल्यास अंधेरां-
तून वाट दिसेल (का० सं०). ७. कोलित. ८. शंभर वेळां. ९. निःसंशय;
खात्रीनें.

सावित्री म्हणे, 'म्यां
स्व-धर्म जोडिला,
असेल सोडिला
दुष्ट-मार्ग, २६३

तरी यांसी त्यांसी
सुखें भेटी घडो;
संकट न पडो
कोणा काहीं.' २६४

सत्यवंत म्हणे,
'कसें तरी करीं
सावित्री! उद्धरीं
दुःखांतूनि.' २६५

उठोनि प्रथम
स्व-केश सांवरी
सावित्री, त्यावरी
सत्यवंता. २६६

चित्राश्व तो तिच्या
बैळें उभा राहे;
पात्राकडे पाहे
फळांच्या तो. २६७

सती म्हणे, 'येव्हां
वृक्षां राहो पात्र,
परशु हा मात्र
मीच घेत्यें.' २६८

जेणें सर्प शुंडा-
कार तो तोडावा,
पतीचा तो डावा
रम्य बाहु २६९

वाहे वाम-स्कंधीं
आपुल्या ती सती,
स्व-दक्षानें पति
आलिंगूनि. २७०

१. जर जोडला असेल. २. आईबापांची. ३. काठीं. ४. त्यानंतर सत्यवा-
नाला सांवरून धरी. ५. साहाय्यानें. ६. झाडावर; वृक्षावर. ७. जेणें (ज्या
हातानें) तो शुंडाकार (शुंड+आकार=हत्तीच्या सोडेंसारखा लठ्ठ) सर्प तो-
डावा (धरून मारावा) तो पतीचा डावा रम्य बाहु ती सती आपल्या वामस्कंधी
(डाव्या खांद्यावर) वाहे (ठेवी, घेई)-असा अन्वय. ८. स्व (आपल्या) दक्षानें
(उजव्या हातानें).

निघाली ^१तों वनीं
चंद्रिका दिव्दटी
होऊनि, निर्वेटी
अंधकारा. २७१

ऐरीकडे आली
द्युमत्सेना दृष्टि,
दिसे सर्व सृष्टि
यैथा-पूर्व. २७२

गेलें अंधपण,
नुमजला तो हें,
झाला पुत्र-मोहें
पुन्हा अंध. २७३

भार्येसह नृपें
सर्वाही ऋषींतें
पुशिलें, ऋषि तें
जसें पांणी. २७४

शोधूनि ^१सं-स्त्रीक
भूप तो रडला,
मूर्च्छित पडला
पुत्र-शोकें. २७५

करिती विलोप
जेव्हां ते ^{१३}दंपती,
समाधि ^{१४}संपती
ब्राह्मणांचे. २७६

१. तेव्हां, तितक्यांत. २. चांदणें. ३. मशाल. ४. घालवी; नाश करी.
५. शकडे. ६. जग; सृष्टींतील सर्व वस्तु. ७. पूर्वीप्रमाणें. ८. नुमजला
(न+उमजला). आपलें अंधपण एकाएकीं कसें नाहीसैं झालें हें तो द्युम-
त्सेन समजला नाही—असा भाव. ९. पुत्राच्या काळजीमुळें तो इतका दुःखी
झाला कीं त्याला पुनः दिसेनासैं झालें—असा भाव. १०. आपल्यास जे
दिसतें त्याचेंच प्रतिबिंब जसें पाण्यांत दिसतें, जास्त कांहीं दिसत नाही, त्या-
प्रमाणें ते ऋषि जें विचारावें तेंच विचारीत. सारांश राजास त्यांनीं कांहीं बातमी
दिली नाही. (का० सं०). ११. बायकोसह. १२. दुःख. १३. नवराबायको
(द्युमत्सेन व त्याची बायको). १४. ब्राह्मणांचे (ब्राह्मणांच्या) समाधि (ध्यान
लावून बसणें) संपती (संपल्या)—स्वत्यवानाच्या आईबापांनीं इतका विलाप
केला कीं तो ऐकून ब्राह्मण समाधि संपवून उठले आणि द्युमत्सेनाकडे दुःख
निवारण्याकरितां आले.

मिळाले, पावोनि
ताप स-खेद हा,
तापस खेद हा
निवाराया. २७७

स्त्री-सह तो राजा
आश्रमांत नेला,
त्याहीं बोध केला
पैरोपरी. २७८

सुवर्चा, गौतम,
दाल्भ्य, मुनिराज
धौम्य, भरद्वाज,
आपस्तंब २७९

ह्यणती, 'संतोप
हा जाईल क्षेणें,
उत्तम लक्षणे
सावित्रीचीं. २८०

सुचविते दृष्टि
लाभ, महोदया;
ऐका अहो! दया
देवाची हे. २८१

धरीं ब्राह्मणांच्या
वचनीं विश्वास;
बा! उष्ण निश्वास
सोडूं नको.' २८२

ऐसें जों बोले ती
मंडळी, मावली
तों साध्वी पावली
पती-सह. २८३

भूपाहूनि बहु
ब्राह्मण हर्षले,
मेघसे^{१०} वर्षले
आशीर्वादे. २८४

१. ताप पावोनि (पुत्राची काळजी लागली म्हणून) हा (द्युमत्सेन) सखेद (दुःखी) [झाला, म्हणून] तापस (ऋषिजन) हा खेद निवाराया मिळाले (जमले).
२. नानाप्रकारांनीं. ३. मुनिश्रेष्ठ. ४. दुःख; मोठा ताप; काळजी. ५. क्षणानें; क्षणांत; लवकरच. ६. सावित्रीचीं लक्षणे उत्तम आहेत; सावित्री दैववान् आहे.
७. तुम्हाला दृष्टि आली यामुळे तुम्हाला लाभ व महोदय (महा-उदय= मोठें भाग्य) प्राप्त होणार असें दिसतें. ८. माउली; आईसारखी चांगली स्त्री.
९. येऊन पोचली. १०. मेघाप्रमाणें.

राजासी ह्मणती,
 'आलें कीं प्रत्यया ?
 बोलतो सत्य या
 मुखें वेद.' २८५

पुंसती, 'वत्सा ! कां
 विलंब लागला ?
 नृपाळ भागला
 चिंता-भारें.' २८६

'शिरीं बाधा झाली
 फोडितां लांकडे,
 निजैलों, सांकडे
 पडलें हें. २८७

नाहीं जागविलें
 ईणें, घोर तमीं

मुखें घोरत मी
 निजलोंच.' २८८

गौतम म्हणे, 'बा !
 बोलिलासी खरें,
 परी तत्व बरें
 नेणैसी तूं. २८९

अकस्मात् दृष्टीचा
 लोभ असा. अंधा
 राया सत्य-संधा
 द्युमत्सेना ! २९०

सावित्री बाई ! तूं
 सांग सर्व वृत्त,
 समस्तांचें चित्त
 तृप्त करीं.' २९१

१. अनुभवास. खरें झालें कीं नाही ? २. वेद या मुखें (आम्हा ब्राह्मणांच्या मुखानें) सत्य बोलतो=ब्राह्मण सांगतात तें खरें होतें. ३. याचा कर्ता 'ऋषि-जन' अध्याहृत. ४ उशीर; वेळ. ५. राजा (द्युमत्सेन). ६. दुःख; वेदना. ७. याचा कर्ता 'मी-सत्यवान्' अध्याहृत. ८. संकट. ९. सावित्रीनें. १०. खरी गोष्ट; वस्तुस्थिति. ११. जाणत नाहीस. १२. एकाएकीं. १३. याचें क्रियापद 'झाला' अध्याहृत. १४. सत्य-संधा (प्रतिज्ञा)-खरें बोलणारा, त्याला. १५. या अभंगाचा पहिला चरण मात्र काव्यसंग्रहांत छापिला आहे. मूळ प्रती-तच बाकीचे तीन चरण नसल्यामुळें हा अभंग अपूर्ण राहिला आहे असें वाटतें. म्हणून नवीन तयार केलेले तीन चरण येथें देऊन हा अभंग पुरा केला आहे.

ती सती तें सर्व
वृत्त आयकवी,
तेव्हां काय कवि
विसरले. २९२

करिती ते बंदी-
सम स्तव मुनि,
समस्त वैमूनि
मान-विष; २९३

‘अश्वपति-कन्या
सावित्री हे धन्या,
अशी नाहीं अन्या
पतिव्रता. २९४

सावित्रीनें दोनीं
कुळें उद्धरिलीं,
कीर्तीनें हरिलीं
पाप-दुःखें. २९५

स्तवूनि, पुसोनि,
मनांत नैमूनि
सैनातन मुनि
स्थळा गेले. २९६

प्रातःकाळीं प्रजा
येऊनि प्रणति
करूनि म्हणती
द्युमत्सेना, २९७

‘तुमच्या प्रधानें
मारिला अराति;
सं-नाथा करा ती
राजधानी; २९८

न्यावयासी आलें
चतुरंग सैन्य;
शत्रु-पक्षीं दैन्य-
दुःख गेलें. २९९

१. शरीर. तेव्हां कवि दहमाने विसरले. २. भाटाप्रमाणें, स्तुतिपाठकाप्रमाणें; स्तव=स्तुति. ३. ओकून; टाकून. अहंकाररूपी विष ओकून; निरभिमानपणाने (का०सं०). ४. अहंकाररूपी विष. ५. सावित्री लहान तेव्हां ते ऋषि सर्वादेखत तिला कसा नमस्कार करितील? म्हणून त्यांनीं (ऋषींनीं) तिला मनांत नमस्कार केला. ६. पुरातन; प्राचीन. ७. नमस्कार. ८. द्युमत्सेनाला. ९. शत्रु. १०. जिला नाथ (स्वामी) आहे अशी करा. ११. हत्ती, घोडे, पायदळ व रथ हीं आहेत चार अंगें ज्याचीं असैं (सैन्य). १२. शत्रूकडे. १३. दैन्य (दारिद्र्य)+ दुःख—हीं शत्रुपक्षाकडे गेलीं. शत्रूकडील मंडळी दुःखी व दीन झाली.

गौतमादि सर्व
तपोधन वंदी,
प्रेमें होय वंदी
द्युमत्सेन. ३००
करी मुक्त-करी-
सम स्तवनातें,
समस्त वनातें
प्रदक्षिणा. ३०१
वैसे राज-पर्दीं,
होय पूर्ण-काम,
तो जसा श्री-राम
अयोध्येंत. ३०२

सावित्रीची कथा
सज्जनांसी तशी,
मैयूरास जशी
मेघमाला. ३०३
सावित्रीच्या कथा
गातील ज्या स्त्रिया,
होतील त्या प्रिया
बहु मान्या. ३०४
'सावित्री' 'सावित्री'
असें जे म्हणती,
कल्याणा गणती
नाहीं त्यांच्या. ३०५

१. नमस्कार करी. याचा कर्ता 'द्युमत्सेन.' २. भाट; स्तुति करणारा; स्तुतिपाठक. ३. मुक्त (मोकळा केलेला)+करि (हत्ती)+सम (सारखा)= गजेन्द्राप्रमाणें. सुसरीनें पाय धरिला होता त्या संकटांतून सुटल्यानंतर गजेन्द्रानें जशी विष्णूची स्तुति केली त्याप्रमाणें. हाहा आणि हूहू असे दोन गंधर्व होते. देवल ऋषीच्या शापानें त्यांतील एक गंधर्व गज (गजेन्द्र नांवाचा) होऊन त्रिकुटपर्वतावर भटकूं लागला व दुसरा तेथेंच नक्र झाला. गजेन्द्र पाणी पिण्यास सरोवरांत उतरला तेव्हां नक्रानें त्याला पकडलें. नंतर गजेन्द्रानें विष्णूचा धांवा केला, तेव्हां त्यानें नक्रास मारून गजेन्द्रास मुक्त केलें. पुढें ते दोघेही शापमुक्त होऊन गंधर्वपद पावले. (का० सं०). ४. इच्छा पूर्ण झाली आहे ज्याची असा. ५. मोराला. मोराला मेघमाला (ढग) पाहून मोठा आनंद वाटतो. पृष्ठ २२ टीप ९ पहा.

सावित्री-स्मरण,
सावित्री-पूजन,
सावित्री-कीर्तन
सत्य-सार.

३०६

पतिव्रता तरे,
पतिव्रता तारी,
पतिव्रता नारी
जगदंबा.

३०७

सावित्री-गीत समाप्त.

१. पतिव्रता [स्वतः] तरे, पतिव्रता [दुसऱ्यांना] तारी, [म्हणून] पतिव्रता नारी (स्त्री) जगदंबा (जगाची माता) [मानिली जाते].

श्रीराम. महाराष्ट्र-कवि-वर्य-मोरोपंत-कृत सीता-गीत.

(अभंग.)

यज्ञासाठीं भूमि
नांगरितां धन्या
सांपडली कन्या
सीता देवी.

१

जनकाची पुत्री
दुर्जना दुर्मिळा,
ती भार्या दुर्मिळा
लक्ष्मणाची.

२

जनकाचा बंधु
होता एक-निष्ठ,
वयानें कनिष्ठ,
श्रेष्ठ गुणें.

३

तेणें भरतासी
मांडवी दुहिता
दिली, जी सु-हिता
दोहीं कुळीं.

४

१. पृष्ठ १, टीप १ पहा. २. धन्य=दैववान्; भाग्यशाली. धन्या=धन्य जो त्यास (जनकराजास.) ३. यज्ञाकरितां भूमि नांगरीत असतां जनकराजाला एक मुलगी पेटांत सांपडली. नांगरितांना शेतांत जमिनीला जी रेषा (जीस मराठींत तास म्हणतात) पडते, त्या रेषेस 'सीता' असा संस्कृतांत शब्द आहे. सीतेत सांपडली ह्मणून जनकराजानें मुलीचें नांव 'सीता' असे ठेविलें. ४. मुलगी. ५. वाईट लोकांस. ६. मिळण्यास कठिण; दुष्ट लोकांस अलभ्य (काव्यसंग्रह.) ७. वायको. ८. जनकराजाला एक भाऊ होता; त्याचें नांव कुशध्वज होतें. ९. [जनकावर] अत्यंत प्रेम करणारा. १०. लहान. ११. कुशध्वजानें. १२. मुलगी. १३. चांगलें हित करणारी; कल्याणकारक. १४. सासर व माहेर या दोन्हीं कुळांमध्ये.

शत्रुघ्नाला दिली
दुजी श्रुतकीर्ति,
जिची गाती कीर्ति
पतिव्रता.

५

चवधी बहिणी
भाग्यें झाल्या जावा;
त्यांचा गीतीं गावा
सु-संवाद.

६

वनवास-वृत्त
सीतेसी पुसती

७

प्रेमें त्या सु-सती
तिधीजणी.

७

सीता म्हणे—“एका
वन-वास-कथा;
परी मनीं व्यथा
न धरावी.

८

चित्रकूटाहूनि
पादुका घेऊनि
वियोग देऊनि
तुम्ही आलां.

९

१. दुसरी. २. सीता, उमिळा, मांडवी, आणि श्रुतकीर्ति या चवधी बहिणी. ३. भाग्यानें; सुदैवानें. ४. गीतांत; गाण्यांत. ५. सु (चांगलें)+संवाद (बोलणें; भाषण)=चांगलें भाषण. ६. वनवासाची हकीकत. ७. सु (चांगल्या)+सती (वायका)=चांगल्या वायका. ८. पण; परंतु. ९. दुःख; वाईट वाटणें. पूर्वी घडलेल्या दुःखाची हकीकत मी सांगणार आहे त्याबद्दल आतां मनाला उगीच वाईट वाटूं देऊं नका म्हणून सीता येथे आपल्या लहान बहिणींना सूचना करित आहे. १०. चित्रकूट हा पर्वत प्रयागापासून दहा कोसांवर आहे. या पर्वतावर राम, लक्ष्मण, व सीता हीं वनवासास जाण्यापूर्वी एका पर्णकुटीमध्ये कांहीं दिवस राहिलीं होतीं. येथे (चित्रकूटावर) भरत, शत्रुघ्न, त्यांच्या वायका व माता आणि सर्व नगरवासीजन रामाला परत आणावयाच्या हेतूनें गेले होते; परंतु रामानें परत न जातां भरताला आपल्या पादुका दिल्या व त्या सर्वांना अयोध्येस परत पाठविलें. ११. भरत वगैरे गेल्याचें दुःख.

आम्हीही तेथूनि
तशींच निघालों,
वनांत रिघालों
तिघेंजणें. १०

लक्ष्मण भावोजी
मागें, पुढें स्वामी,
मज आहे धामीं
ऐसें वाटे. ११

न बाधेचि मज
उष्ण, क्षुधा, तृषा;
तुम्हांपाशीं मृषा
न बोलावें. १२

जेव्हां काहीं वाटे
चालतां मी मागें,

मुंरंडोनि मागें
विलोकितो. १३

बाई! काय सांगों
स्वामींची ती दृष्टि!
अमृताची वृष्टि
मज होय. १४

अत्रीच्या आश्रमीं
नेलें मज वाटें;
माहेरचि वाटे
खरेंखुरें. १५

अनुसूया सती
करी वेणीफणी,
आनंदाची वेणी
दिली मज. १६

१. शिरलों. २. लक्ष्मण मागें, त्याच्यापुढें सीता व तिच्यापुढें राम अशा क्रमानें तिघेंजण चालत असत. ३. घरीं. ४. जन. ५. भूक. ६. तहान. ७. खोटें. ८. [रामाला] मनांत वाटे. ९. थकून जाई. १०. मागें मान करून. ११. [राम] पहात असत. १२. पतीची; रामाची. १३. पहाणें. १४. वर्षाव; पाऊस. १५. वाटेनें; मार्गानें. १६. मनांत वाटे. १७. अनुसूयेला, अनुसूया असेंही म्हणतात. अनुसूया ही अत्रिक्रपीची स्त्री होती. ही मोठी पतिव्रता व तपस्विनी होती. १८. लाभ; वृत्ति.

आजवरी ओली चंदनाची उटी, आली नाहीं तुटी माळा-गुणां. १७	ती त्या महादेवा ठावी असे. १९ तेथें शूर्पणखी भार्या व्हाया आली. तिला माझी भ्याली चित्तवृत्ति. २० भावोजींनीं तिचा कर्ण-नासा-छेद केला, कीं ते वेद- शास्त्रार्थ-ज्ञ. २१
ऋषींते वंदीत गेलों गोदा-तटीं, जेथें पंचवटी पुण्य-स्थान. १८	
भावोजींनीं केली माझी बहु सेवा,	

१. माळा+गुणां (माळेच्या गुणांमध्ये) तुटी (तूट, कमीपणा) आली नाहीं. अनुसूयेनें सीतेला सदा शीतल राहणारी चंदनाची उटी व कधीं न सुकणारी पुष्पमाला ह्या दोन वस्तु दिल्या होत्या. (का. सं.) चौदा वर्षापूर्वीं अनुसूयेनें लाविलेली चंदनाची उटी व दिलेली पुष्पमाला हीं अद्यापर्यंत जशींच्या तशींच आहेत—असा भाव. २. [मार्गीतील अनेक ऋषींची] पूजा करीत, नमस्कार करीत. ३. गोदानदीचे तीरीं. ४. पंच (पांच)+वट (वडाचा वृक्ष.) पांच मोठीं वडाचीं झाडे एके ठिकाणीं होतीं म्हणून त्यावरून या स्थळाला पंचवटी असें नांव पडलें. पंचवटी हें स्थळ नाशिकाजवळ गोदावरीचे कांठीं उत्तरेस आहे. ५. पुण्यकारक ठिकाण. ६. शूर्पणखी नांवाची रावणाची बहीण. शूर्प (सूप)+णख (नख)=सूपासारखीं नखें आहेत जिचीं अशी. ७. मन. ८. कान व नाक कापणें. ९. कारण. १०. वेद आणि शास्त्र यांचा अर्थ जाणणारे. शूर्पणखा ही स्त्री असून हिच्यावर शस्त्र शूर पुरुषानें कसें धरिलें अशी शंका येईल म्हणून मुद्दाम 'वेदशास्त्रार्थज्ञ' हें

तिचा भाऊ खर
 होऊनियां क्रुद्ध
 करावया युद्ध
 आला बाई! २२
 चवदा सहस्र
 राक्षस पापिष्ठ
 रणीं केले पिष्ट
 स्वामींनीं ते. २३
 तिणें घ्राण-रक्तें
 मुख मळविलें,
 वृत्त कळविलें
 रावणाशी. २४
 छळाचा उपाय
 मनीं आठविला,

दुष्टे पाठविला
 माया-मृग. २५
 स्वर्ण-रत्न-मय
 मृग म्यां देखिला,
 तो सत्य लेखिला
 मनामध्ये. २६
 गृहा आणावया
 मागें हरिणा मी,
 दुःख परिणामीं
 नेणोनियां. २७
 मज रक्षावया
 लक्ष्मणा ठेवूनि
 निघाले घेऊनि
 धनुर्बाण. २८

विशेषण-कवीनें लक्ष्मणाला दिलें आहे असें दिसतें. पापी स्त्रीला शिक्षा करावी अशी वेदशास्त्रांची आज्ञा आहे.

१. रागावलेला. २. पापी; दुष्ट. ३. पीठ; चूर. ४. शूर्पणखेनें.
 ५. घ्राण (नाक)+रक्तें (रक्तानें)=नाकाच्या रक्तानें. ६. रावणानें.
 ७. कपटानें झालेला हरिण. रावणानें आपला भाचा जो मारीच-राक्षस
 त्याला मायावी मृगाच्या रूपानें पाठविला होता. ८. सोनें व रत्नें यांचा.
 ९. खरा. १०. मानिला. ११. घरीं. १२. मागितला. १३. अंतीं; शेवटीं.
 १४. न जाणून. १५. [राम] निघाले; गेले. १६. धनुष्य आणि बाण.

माया-मृगामार्गें
 जगदेक-शूर
 गेले बहु दूर
 अरण्यांत. २९
 कपटी राक्षस
 जाणोनियां, प्राण
 ध्यावयासी बाण
 मोकलिला. ३०
 तो बाण लागतां
 हृदय विंदारी,
 दुष्ट हांक मारी
 स्वामी-वाणी. ३१
 'हा सीते! हा बंधो!
 लक्ष्मणा! ये धावें,
 अंत-काळीं पावें
 भेटावया.' ३२

मज वाटे माझ्या
 स्वामींचीच हांक,
 शिरे कंप धांक
 हृदयांत. ३३
 मी म्हणे, 'भावोजी!
 धावा, रक्षा प्राण,
 हे ध्या चाप-बाण,
 उठा वेगीं.' ३४
 भावोजी म्हणती,
 'राक्षसाची माया;
 कोण राम-राया
 पाहों शके?' ३५
 वाटलें, तें वाक्य
 सत्य, परी खोटें;
 झालें दुःख मोठें
 माझ्या मनीं. ३६

१. जगत्+एक+शूर=जगतामध्ये अद्वितीय शूर (नवनीत). २. मारी-चराक्षस. ३. [रामानें] फेंकिला; सोडिला. ४. फोडून जाई. ५. मारी-चराक्षस. ६. रामासारखी. ७. मरणसमयीं. ८. यावें. ९. कंप शिरे—कांपरें भरलें; कांपावयास लागलें. १०. धडधड; भीति. ११. चाप=धनुष्य. १२. लवकर. १३. तें वाक्य सत्य [होतें] परी (परंतु) खोटें वाटलें—असा अन्वय.

कपटी राक्षस । जाणोनियां, प्राण । व्यावथासी वाण । मोकलिला ॥

सीतागीत, अभंग ३०.

न वंदावें तेंचि
बोलिल्यें मी कोपें,
चित्त शब्दरोपें
विदारिलें. ३७

‘वांछितोसी दुष्टा !
अग्र-जाचा घात,
माझ्या आंगा हात
लावावया. ३८

हात लावितांचि
सोडीन मी प्राण,
‘शिरीं पाद-त्राण
कोण व्हाहे ? ३९

माझ्या दृष्टीपुढें
नको राहों, जांच,

नरकींचा जांच
‘मूर्त तूंचि.’ ४०

ऐशी वाई ! माझी
ऐकतांचि वाणी
डोळां आलें पाणी
भावोजींच्या. ४१

मातेनें दांपितां
वत्स पित्याकडे
जाय तैसें घडे
लक्ष्मणासी. ४२

साधूसी गांजितां
झालें संध्या फळ.
सज्जनाचा छळ
करूं नये. ४३

१. बोलावें. २. रागानें. ३. शब्दरूप बाणानें (नवनीत.) ४. विद्ध
केलें (दुखविलें.) ५. इच्छा करितोस. ६. वडील भावाचा. अग्र (अगोदर)+
ज (जन्मलेला)=अगोदर जन्मलेला ह्यणजे वडील भाऊ. ७. नाश; मरण.
८. डोक्यावर. ९. पाद (पाय)+त्राण (रक्षण करणारा)=जोडा; पायां-
तील जोडा. पायांतील जोडा पायांतच ठेविला पाहिजे, त्याला डोक्यावर
कोण घेईल ? १०. ठेवील; घेईल. ११. निघून चालता हो (का० सं०)
१२. छळ; गांजणूक. १३. मूर्तिमंत. १४. दटाविलें असतां; रागें भरल्यावर.
१५. मूल. १६. तत्काल; लागलींच.

वाटेंत धनुष्यें
ओढोनियां रेघ
गेले दया-मेघ
स्वामीकडे.

४४

३
तों आला रावण
होवोनि संन्यासी,
न कळे अँन्यासी
छैद्य त्याचें.

४५

भिक्षा द्याया गेल्यें
रेघेच्या बाहेर
सासूर माँहेर
बुडवाया.

४६

न लंघितें जरी
धनुष्याची रेखा,

तरी त्यांचा लेखा
काय होता?

४७

रेघेच्या बाहेरी
जसा दिला पाय,
झाला मँहा-काय
दँश-मुख.

४८

जसा हरिणीतें
१३
हरितो लांडगा,
तसा तो दांडगा
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

४९

त्या पाप्याच्या स्पर्शें
देह हा १५
कोमेला,
आकाशीं १६
तो मेला
रथीं चढे.

५०

१. धनुष्यानें. २. दयेचा मेघ=दयेची वृष्टि करणारा; दयावान् (लक्ष्मण.)
३. तितक्यांत; त्याच वेळीं. ४. दुसऱ्यास. ५. कपट. ६. सासर. ७. माँहेर—
माहेर; आईचें घर. (का. सं.) ८. ओलांडितें; ओलांडून जातें. ९. रेघ.
१०. रावणाचा. ११. पाड. १२ महा (मोठें)+काय (शरीर)=मोठें आहे
शरीर ज्याचें असा. १३. दहा तोंडांचा (रावण.) १४. हरण करितो;
घेऊन जातो. १५. घेऊन गेला. १६. मला. १७. कोमेजून गेला; सुकला.
१८. रावण. १९. दुष्ट. ही बायकांची शिबी आहे.

‘हा राम! लक्ष्मण!’
ऐशी हांक मांजी
जटायु मामाजी
आयकती. ५१

सखे दशरथ-
मामाजींचे आस
सोडवाया प्राप्त
झाले दैवें. ५२

जातीचे ते गृध्र
वृद्ध मोठे शूर,
रथ केला चूर
रावणाचा. ५३

चंचु-नखायुध
गृध्र युद्ध-दक्ष

रावणाचें वैक्ष
विदारिती. ५४

अन्यायें रावण
छेदी त्यांचे पक्ष;
मज वाटे लक्ष-
बंधु-घात. ५५

मूर्छित मामाजी
पडले भूवरी,
स्वंधीं वीहे अरि
मला वाई! ५६

रडतां काढिले
पांच सात नंग,
वस्त्र-खंडीं मग
बांधिले म्यां. ५७

१. माझी. २. जटायु हा गृध्र (गिधाड) पक्षांचा राजा होता. जटायु हा दशरथाचा मित्र होता. म्हणून सीतेनें त्यास ‘मामाजी’ म्हटलें आहे. ३. खेही, मित्र. ४. चोंच व नखें हीं आहेत आयुधें ज्याचीं असा (नवनीत.) ५. युद्धामध्यें निपुण, हुशार. ६. ऊर. ७. फोडिते झाले. ८. अन्यायानें. ९. छेदिता झाला; तोडी. १०. पंख. ११. लक्ष (लाख)+ बंधु (बांधव)+घात (हानि)=लाख बांधव मारिले गेले असें मला वाटलें. १२. जमिनीवर. १३. खांद्यावर. १४. घेऊन जाई. १५. शत्रु (रावण.) १६. दागिने. १७. वस्त्र (वस्त्राच्या)+खंडीं (तुकड्यांत)=चिधींत.

पर्वतीं वानर
देखिले म्यां मग,
त्यांमध्ये ते नग
सोडियेले. ५८

शत-गांवें सिंधु,
त्यांत एक लंका,
तेथें नै कैलंका
लावावया. ५९

नेऊनियां ठेवी
अशोक-वनांत,
न शोक मनांत
माये माझ्या. ६०

सहस्र राक्षसी
करिती रक्षण,
चिंता-तीर क्षण
न सांपडे. ६१

दिव्यान्नाचा ज्यांत
नानापरी थाट,
धाडी नित्य ताट
शक्र-भार्या. ६२

दिव्यान्नाचें ताट
ये मज जवळ,
भक्षी मी कैवळ
एक दोन. ६३

१. ऋष्यमूक पर्वतावर. तुंगभद्रा नदीच्या कांठीं विजयानांवाच्या नगरास-
मीप हा पर्वत आहे (का० सं०) २. शत (शंभर)+गांव (योजन)=१०० योजनें
(चारशें कोस.) एक योजन=चार कोस. ३. समुद्र. ४. नेलें; [रावणानें]
नेलें. ५. डाग; दोष. ६. अशोक नांवाचें वन. ७. मावे. ८. चिंता
(काळजी)+तीर (शेवट)=काळजीचा शेवट. ९. एक क्षणभर देखील.
१०. न सांपडे=सांपडला नाही. एक क्षणभर सुद्धां चिंताशून्य अशी मी
नव्हतें. (का० सं०) मी नेहमीं काळजींत होतें—असा भाव. ११. दिव्य (स्वर्गा-
तील; उत्तम)+अन्नाचा=उत्तम अन्नाचा. १२. शक्र (इंद्र)+भार्या (वायको)
=इंद्राची वायको; इंद्राणी. १३. घास.

फिरले घेऊनि
मारीचाचे प्राण
दिव्य-धनुर्बाण-
पाणी मागें. ६४
मार्गी लक्ष्मणजी
करिती वंदन
श्री-रघु-नंदन-
चरणांतें. ६५
म्हणती, 'वत्सा ! त्वां
कां आज्ञा मोडिली ?
एकली सोडिली
कां ^६ती वनीं ?' ६६
भावोजींनीं सर्व
वृत्त कळविलें,

मुख मळविलें
अश्रु-पातें. ६७
एकोनि बोलिले
स्वामी, 'झालें खोटे,
राक्षसांनीं मोठें
विघ्न केलें.' ६८
दोघांच्या हृदयीं
धडधड करी,
आले झडकरी
धांवोनियां. ६९
पर्ण-शाळेमध्ये
देखिले कांवळे,
स्वामींचा मावळे
^{११}
धैर्य-सूर्य. ७०

१. दिव्य (उत्तम)+धनुः (धनुष्य)+बाण+पाणी (हात)=दिव्य धनुष्य आणि बाण ज्यांच्या हातांत आहेत असे (रामचंद्र.) हा शब्द 'फिरले' या क्रियापदाचा कर्ता आहे. २. परत [फिरले.] ३. रस्त्यांत. ४. नमस्कार. ५. याचा कर्ता 'श्रीरामचंद्र' अध्याहृत. ६. सीता. ७. डोळ्यांतील आसवांनीं. अश्रुपात=अश्रूंचें पडणें किंवा गळणें. अश्रूंनीं लक्ष्मणाचें मुख मळून गेलें. सर्व तोंड आसवांनीं भरलें. (का० सं०) ८. वाईट. ९. रामलक्ष्मणांच्या. १०. निर्जनस्थळीं कावळ्यांची वसति असते. पर्णकुटीमध्ये कावळे पाहिल्याबरोबरच आंत सीता नाहीं असें त्या उभयतांस कळलें. (का० सं०) ११. धैर्यरूपी सूर्य. रामाचा धैर्यरूपी सूर्य मावळला=रामानें धैर्य सोडलें.

केला आधीं फार
शोध, मग शोक,
धन जातां लोक
करी जैसा. ७१

शोधितां वनांत
मामाजी पाहिले,
धरुनि राहिले
कंठीं प्राण. ७२

पुसती, 'बापाजी!
झाली हे कां गति?'
मामाजी सांगती
अर्ध-शब्दे. ७३

स्वामींपाशीं माझे
सांगतां हरण

पावले मरण
शोक-भरें. ७४

'हा तात! हा तात!
म्हणूनि रेंडले,
मूर्च्छित पडले
वडीभरी. ७५

मामाजींची सांग
संपांदिली क्रिया;
त्याकाळीं हे प्रियां
नाठविली. ७६

पुन्हां वनीं मातें
रडत शोधिती,
लक्ष्मण^१ बोधिती
नानां-यत्नें. ७७

१. जटायु. २. [प्राण व्याकुळ झाल्यामुळे शब्द बरोबर उमटत नव्हता म्हणून] अस्पष्ट वाणीनें. ३. अत्यंत शोकामुळे. ४. याचा कर्ता 'राम' अध्याहृत. ५. मूर्छा येऊन. ६. पूर्ण. ७. केली. ८. मृताची उत्तरक्रिया. ९. मी (सीता.) रामाला सीतेचा विरह जरी दुःसह होता, तरी जटायूची उत्तरक्रिया प्रथम सांग केल्याचें सांगून रामाची कर्तव्यतत्परता दाखविली आहे. १०. सम-जृत करित होते. ११. पुष्कळ प्रकारानें.

आलिंगित्या वृद्धी,
वियोगे भ्रमले,
शोधितां श्रमले

रात्रंदिस. ७८

वनीं कंबंधाने
केला होता घात,

चार कोस हात
लांब त्याचे. ७९

धरितां खड्गानीं
केला भुजच्छेद;

शौप- ताप-खेद
निवारिला. ८०

मंतंग- मुनीच्या
आश्रमां शंबरी
व्हाया यश बरी
शुक्ति सांगे. ८१

हनुमंतावरी
केली अनु-कंपा
या प्रभुनीं पंपा-
सरोवरीं. ८२

१. वेली. २. माझ्या वियोगाच्या योगाने ते अगदीं वेडाऊन गेले व म्हणूनच त्यांनीं वेली आलिंगित्या. ३. हा राक्षस मुळचा गंधर्व असून मुनिशापाने राक्षसयोनींत जन्म पावला. याचे हात चार कोस लांब असून त्यांत जें सांपडेल तें तो भक्षण करी. याचे मस्तक इंद्राच्या वज्रप्रहाराने हृदयप्रदेशांत दडपून गेल्यामुळे याचा देह कबंध (मस्तकरहित) दिसे. ४. भुज (हात)-छेद केला=हात तोडले. ५. रामाच्या हातून कबंधाचा वध झाल्यामुळे तो शापमुक्त झाला म्हणून तो त्रासांतून व दुःखांतून सुटला. ६. मंतंग नांवाचा ऋषि शंबरीचा गुरु होता. ७. भिल्लीण . हिचे नांव श्रमणा होतें. ही एक तापसी होती. हिचीं उष्टीं वोरें रामाने मोठ्या प्रेमाने खालीं अशी कथा आहे. ८. ऋष्यमूक पर्वतावर सुग्रीव वानर आहे त्याचे साहाय्य घे म्हणजे सीतेचा तुला शोध लागून तुझे कल्याण होईल अशी शुक्ति शंबरीने सांगितली. ९. मारुतीवर. १०. कृपा. ११. हें सरोवर ऋष्यमूक पर्वताजवळ आहे.

सुग्रीवासीं भेटी ऋष्यमूकीं झाली, त्याची दृष्टि धाली पाहतांचि. ८३	त्याच्या अंग्र-जाची बुद्धि खोटी. ८६
त्याच्या मुखें वृत्त आयकिलें, मग आणूनि ते नंग दाखविले. ८४	बंधूंची स्त्री वाळी बळत्कारें भोगी, सुग्रीव तो ^१ जोगी केला होता. ८७
सुग्रीव वानर सूर्याचा तैनय, ज्या स्वप्नीं अ-नय नाहीं ठवा. ८५	एके बाणें वाळी स्वामींनीं मारिला, सुग्रीव तारिला संकटांत. ८८
^१ दोषाविणें रागें सुग्रीवासी जांची,	वानरांचें राज्य दिलें सुग्रीवाला, तो फार निर्वाला उपकारें. ८९

१. समाधान पावली. २. याचा कर्ता 'रामानें' अध्याहृत. ३. [सीतेनें टाकिलेले व वानरांना सांपडलेले] दागिने. ४. याचा कर्ता 'सुग्रीवानें' अध्याहृत. ५. मुलगा. ६. अनीति; वाईट आचरण. ७. अपराधावांचून; विनाकारण. ८. रागानें. ९. [सुग्रीवाला वाळी] छळी. १०. वडील भावाची (वाळीची.) ११. सुग्रीवाची. सुग्रीवाच्या बायकोचें नांव रुमा होतें. १२. सुग्रीवाची बायको वालीनें बळकाविली होती. १३. सुग्रीवाचें सर्वस्व (बायको व राज्य) घेऊन वालीनें त्यास वाहेर काढिलें होतें, अर्थात् तो जोगी (वैरागी) झाला होता. १४. संतुष्ट झाला.

माझी वार्ता कोणा
न कळे किमपि,
पाठविले कपि
शोधावया. ९०
न लागतां माझा
शोध कपि सारे
म्हणती ते, 'हा रे!
दूरदृष्टा ! ९१
मारील सुग्रीव
लंघिला अवधि,
मरावें, नव-धी
करूं नये.' ९२
समुद्राच्या तीरीं
पर्वतीं रडले,

मराया पडले
उपोषित. ९३
'धिकार आम्हांला,
झालों सेवां-चोर,
व्यर्थ मृत्यु, थोर
खेद वाटे. ९४
श्री-रामाची भार्या
सोडवितां मेला
जटायु, तो गेला
संद्रतीसी.' ९५
ऐसें जी वोलिले
वाणी, दे कंपा 'ती,
विचारी 'संपाति
गृध्र-राज. ९६

१. वानर. २. दुस् (वाईट)+अदृष्ट (दैव)=हे दुष्ट दैवा ! ३. [जर]
टळला. ४. वेळ. सुग्रीवानें वानरांना असें सांगितलें होतें कीं एक महि-
न्यांत सीतेचा शोध लावून आणा; ह्मणून मुदत टळेल अशी वानरांना
भीति वाटली—असा भाव. ५. नव (नवीन)+धी (विचार)=नवा विचार;
दुसरा विचार. 'येथेंच उपोषित (काहीं न खातां) राहून मरावें' असा
विचार वानरांनीं केला. ६. याचा कर्ता 'वानर' अध्याहृत. ७. चाकरी
करण्यांत कुचर. ८. जटायूनें सीता सोडविण्याची खटपट केली आणि तींत तो
मेला म्हणून त्याला उत्तम गति प्राप्त झाली, आम्हांला मात्र व्यर्थ मृत्यु येणार.
(का० सं०.) ९. चांगल्या गतीस; मुक्तीस. १०. ती वाणी (जटायु मेला हें
वोलणें) [संपातीला] कंपा (भीति) दे. ११. जटायूचा थोरला भाऊ.

वार्ता वाटे कानीं
पडतां शंपा ती,
रडला संपाति
बंधु-शोकें. ९७

त्यानें सांगितली
त्याला माझी बुद्धि,
त्या कैवीची बुद्धि
सम-दृष्टि. ९८

शंत-गांवे वाई !
मारुति उडाला,
पुण्यें न वुडाला
सागरांत. ९९

पुंरी शोधी, होय
सं-शोक मनांत,
अशोक-वनांत
मग आला. १००

तों रात्रीं रावण
प्रार्थी, वडवडे;
बुद्धि गडवडे
मारुतीची. १०१

पाण्यापरीस मीं
पातळ तो केला;
मग रागें मेला
असें म्हणे, १०२

१. वीज. ती वार्ता कानीं पडतां शंपा वाटे—असा अन्वय. बंधूच्या मरणाचा सर्व वृत्तांत ऐकल्यावर आपल्या अंगावर वीजच पडली काय असें त्यास वाटलें. (का० सं०.) २. संपातीनें. ३. वानरांना. ४. शोध. ५. ज्ञाता, जहाणा त्याची (संपातीची). ६. समदृष्टि (सारखी दृष्टि)—त्याचें चित्त स्थिर होतें. बंधुशोकानें सुद्धां त्याच्या वृत्तीमध्ये फरक झाला नाहीं. माझ्यामुळें त्याचा भाऊ मेला तरी माझ्यावर त्याचा कोप झाला नाहीं. (का० सं०.) ७. चारशें कोस. ८. पुण्याई-मुळें. ९. लंका नगरी. १०. दुःखी. ११. सीतेच्या पुढें रावणानें उच्चारलेले विनंतिपूर्वक लघळपणाचे शब्द ऐकून मारुतीची चित्तवृत्ति साशंक झाली. जिच्यासाठी आपण समुद्रोलंघन केलें ती रावणाला वश आहे अशी शंका येऊन त्याचें चित्त भ्रमलें. (का० सं०.) १२. पाणउतारा केला; धिक्कार केला; झिटकारून टाकिला. कोणेकास पाण्यापरीस (पाण्यापेक्षां) पातळ करणें म्हणजे त्याचा केवळ पाणउतारा करणें.

३दों मासांत मांन्य
न होतां ४हे मारा,
राक्षसी हो ! चारा
मांस मज.' १०३

ऐसें राक्षसीला
सांगोनि तो जाय;
म्हणे 'हाय ! हाय !'

हनुमंत. १०४

हळूच मारुति
संद्रुण-समुद्रा
वर्णी, मग मुद्रा

मज दावी. १०५

निववी हृदय
प्रिय-सखी मुद्रा,
काय सुंधा सुंधा

निववील ? १०६

मज म्हणे, 'चाल,
बैस माझे स्वर्धी,
तूं दुर्गा, मी नंदी,
दास तुझा.' १०७

तेव्हां मी बोलिल्यें,
'नेशील वा ! खरें,
परी नव्हे वरें

असें जाणें. १०८

युद्धीं मारितील
या मेल्यासी स्वामी,
तेव्हां मुख वा ! मी

दाखवीन.' १०९

मग तें अशोक-
वन कपि मोडी,
राक्षसांचें झोडी

'वळें सैन्य. ११०

१. दोन. २. महिन्यांत. ३. कवूल. ४. ही (सीता). ५. [सीतेचें]
मांस. ६. मला (रावणाला). ७. सद्वुणांच्या सागराला (रामाला). ८. वर्णन
करी. ९. आंगठी. १०. अमृत. ११. यःकश्चित्. यःकश्चित् अमृतानें माझी
काय तृप्ति झाली असती ? १२. याचा कर्ता 'मारुति'अध्याहृत. १३. पार्वती.
१४. वळानें, सामर्थ्यानें.

मारिला ^१संगरीं
 रावणाचा अक्ष
 कुमार, जो दक्ष
 रण-रंगीं. १११

इंद्र-जिताला ^२तो
 दाटूनि सांपडे,
 हनुमंत पडे
 ब्रह्म-पार्शीं. ११२

रावणें वानर
 मानूनियां तुच्छ
 पेटविलें पुच्छ
 जाळावया. ११३

पुच्छ पेटतांचि
 हनुमंत उडे,
 लंकेमध्ये हूडे
 वाडे जाळी. ११४

देवांनीं वदनीं
 घातली ^३आंगोळी

लंकेची रांगोळी
 पाहोनियां. ११५

विचारोनि मज
 जाय स्वामीकडे,
 पायांवरी पडे
 हनुमंत. ११६

माझा समाचार
 ऐकोनि हर्षले,
^४प्रेमाश्रु वर्षले
 स्वामी माझे. ११७

स्वामींस मंदूत्त -
 करी सु-प्रसन्न,
 जैसे दिव्य अन्न
 क्षुधार्ताला. ११८

हनुमंतावरी
 झाली दया मोठी,
 उपकार कोटि
 मानियेले. ११९

१. युद्धांत. २. मुलगा (अक्ष या नांवाचा). ३. रणांगणीं. ४. मारुति.
 ५. ब्रम्हास्त्राच्या पाशांत. ६. शेंपूट. ७. बुरूज. ८. तोंडांत. ९. वोट; वोटें.
 १०. आनंदाचे अश्रु. ११. माझी हकीकत. १२. आनंदित. १३. क्षुधा (भुकेनें)-
 आर्ताला (पीडित जो त्यास)=भुकेल्याला. १४. याचा कर्ता 'रामचंद्रांनीं' अध्याहृत.

निघाले घेऊनि
वानरांची सेना,
धरणीं दिसेना
सूर्य-प्रभा. १२०
रावण धर्माच्या
वाटे न लागला,
सांगोनि भागला
बिभीषण. १२१
नायके रावण,
क्रोधानळें पेटे;
श्रीमंतांसी 'भेटे
सिंधु-तटीं. १२२
म्हणे, 'गुण-कल्प-
वृक्षांच्या अरण्या!

दयाळा! शरण्या!
रक्षीं मज.' १२३
स्वामींचें शरणा-
गतीं प्रेम प्रौज्य,
दिलें लंका-राज्य
वंदितांचि. १२४
भेटला सांगर,
जोडोनियां करीं
म्हणे, 'सेतु करा,
तारा मज'. १२५
शत गावें सेतु
समुद्रीं रचिला,
'पर्वतीं खचिला,
मार्ग मोठा. १२६

१. पृथ्वीवर. २. सूर्याचा प्रकाश. इतकी वानरसेना मोठी होती कीं पृथ्वीवर सूर्याचा प्रकाश दिसेना. ३. चांगल्या मार्गाच्या. ४. थकला; दमला. 'सीतेला रामाकडे पाठवून दे' असें सांगून बिभीषण दमला. ५. ऐकेना. ६. क्रोध (राग)+अनळ(अग्नि)=बिभीषणाच्या उपदेशानें रावणाच्या मनावर चांगला परिणाम तर कांहीं झाला नाही, पण उलट तो क्रोधरूपी अग्नीनें पेटला (रागावला). ७. रामाला. ८. याचा कर्ता 'बिभीषण' अध्याहत. ९. समुद्राचे तीरीं (रामेश्वराजवळ). १०. याचा कर्ता 'बिभीषण' अध्याहत. ११. सद्गुणांचे कल्पवृक्ष जेथें अनेक आहेत अशा रामा! (का० सं०). १२. शरण येणाऱ्यांचें रक्षण करणाऱ्या (रामा)! १३. शरण आलेल्यांचे ठिकाणीं. १४. पुष्कळ. १५. समुद्र. १६. हात. १७. पर्वतप्राय दगडांनीं (का० सं०).

सैतु-पंथें सिंधु
लघूनियां आले,
वार्तामृतें घाले
कर्ण माझे. १२७

दूत पाठविला
दुर्जन-भंग-द
तेजस्वी अंगद
वालि-पुत्र. १२८

स्वामींचा निरोप
दोहीं लोकीं पथ्य
सांगितला तथ्य
अंगदानें. १२९

खळ 'नेघे वाक्य
स्वामींचें तोखें-द,

न 'सेवी' औखद
गतायुष्य. १३०

म्हणे, 'आह्मांपुढें
वोलतें 'वांकडें,
मर्यादा माकडें
टाकिली कीं! १३१

राक्षस हो! धरा,
मारा, धांवा, चावा,
पळ न वांचवा

हा मर्कट.' १३२

अंगासीं राक्षस
झोबले चवघे,
झाडोनि अवघे

पिष्ट 'केले. १३३

१. सेतु (पूल; बांध)+पंथें (मार्गानें)=पुलावरून. २. याचा कर्ता 'श्रीरामचंद्र' अध्याहृत. ३. वार्ता+अमृत=वार्तारूपी अमृतानें. ४. तृप्त झाले. ५. निरोप सांगणारा; शिष्टार्ह करणारा. ६. दुर्जन (वाईट लोक)+भंग (पराभव)+द (देणारा)=वाईट लोकांचा पराभव करणारा. ७. मृत्युलोकीं व स्वर्गलोकीं. दोहीं लोकीं पथ्य=प्रपंच व परमार्थ यांस हितकर (का० सं०). ८. हितावह; चांगला. ९. खरा; जसा होता तसा. १०. दुष्ट (रावण). ११. घेईना; ऐकेना; मानीना. १२. तोख (आनंद)+द (देणारें)=आनंद देणारें. १३. घेई. १४. औपध. १५. गत (गेलें आहे, संपलें आहे)+आयुष्य ज्याचें असा (ज्याचें मरण जवळ आलें आहे तो). १६. याचा कर्ता 'रावण' अध्याहृत. १७. भलतें सलतें. १८. वानर (अंगद). १९. याचा कर्ता 'अंगदानें' अध्याहृत.

उडतां मोडिली
स्वर्ण-वज्र-सभा,
मळविली प्रेभा
रावणाची. १३४

धर्म-मर्यादेच्या
संकोचे धोपले,
अ-धर्म कोपले
राक्षसाच्या. १३५

ज्यांला चावावया
वज्राहूनि गांढा
काळाच्याही दाढा
न शकल्या, १३६

ते राक्षस लक्ष-
कोटि वळ-पूर्ण

वानरांनीं चूर्ण
नखीं केले. १३७

रक्त-नद्या तेथें
शतशा वाहिल्या,
देवांनीं पाहिल्या
डोळेभर. १३८

मारिले प्रधान,
रावणाचे पोर,
त्यांत वळी थोर
इंद्र-जित. १३९

रावणाचा भ्राता
कुंभकर्ण काळ,
तेणें कपि-पाळ
धरियेला. १४०

१. स्वर्ण (सोने)+वज्र (हिरे)+सभा=सोने व हिरे ह्यांचें वनविलेलें सभास्थान. २. तेज. ३. एकदम शत्रूवर स्वारी करूं नये असा धर्मयुद्धाचा नियम आहे. ४. प्रतिबंधानें. ५. [राम] थांबले होते. एकदम रामानें स्वारी केली नाही. प्रथम अंगद शिष्टाईकरितां पाठविला. ६. अधर्मानें, अन्यायानें [रावणाच्या]. ७. [राम] रागावले. ८. ज्या राक्षसांना. ९. वज्र=इंद्राचें आयुध. १०. कठिण; प्रत्यक्ष काळाच्या सर्वभक्षी जवळ्यालाहि जे अगम्य ते राक्षस वानरांनीं नखांनीं फाडून टाकिले! (का० सं०.) ११. बलयुक्त; शूर. १२. वळकट; शक्तिवान्. १३. भयंकर. १४. कपि (वानर)+पाळ (पालन करणारा)=वानरांचा राजा (सुग्रीव).

सेतु-पथे सिंधु
 लघूनियां आले,
 वार्तामृतें धाले
 कर्ण माझे. १२७
 दूत पाठविला
 दुर्जन-भंग-द
 तेजस्वी अंगद
 बालि-पुत्र. १२८
 स्वामींचा निरोप
 दोहीं लोकीं पथ्य
 सांगितला तथ्य
 अंगदानें. १२९
 खंळ 'नेघे वाक्य
 स्वामींचें तोखें-द,

न 'सेवी 'ओखद
 गतायुष्य. १३०
 म्हणे, 'आह्मांपुढें
 बोलतें 'वांकडें,
 मर्यादा माकडें
 टाकिली कीं! १३१
 राक्षस हो! धरा,
 मारा, धांवा, चावा,
 पळ न वांचवा
 हा 'मर्कट.' १३२
 अंगासीं राक्षस
 झोंबले चवघे,
 झाडोनि अवघे
 पिष्ट 'केले. १३३

१. सेतु (पूल; बांध)+पथे (मार्गानें)=पुलावरून. २. याचा कर्ता 'श्रीरा-
 मचंद्र' अध्याहृत. ३. वार्ता+अमृत=वार्तारूपी अमृतानें. ४. तृप्त झाले.
 ५. निरोप सांगणारा; शिष्टार्थ करणारा. ६. दुर्जन (वाईट लोक)+भंग
 (पराभव)+द (देणारा)=वाईट लोकांचा पराभव करणारा. ७. मृत्युलोकीं व स्व-
 र्गलोकीं. दोहीं लोकीं पथ्य=प्रपंच व परमार्थ यांस हितकर (का० सं०).
 ८. हितावह; चांगला. ९. खरा; जसा होता तसा. १०. दुष्ट (रावण).
 ११. घेईना; ऐकेना; मानीना. १२. तोख (आनंद)+द (देणारें)=आनंद देणारें.
 १३. घेई. १४. औषध. १५. गत (गेलें आहे, संपलें आहे)+आयुष्य ज्याचें असा
 (ज्याचें मरण जवळ आलें आहे तो). १६. याचा कर्ता 'रावण' अध्याहृत.
 १७. भलतें सलतें. १८. वानर (अंगद). १९. याचा कर्ता 'अंगदानें' अध्याहृत.

उडतां मोडिली स्वर्ण-वज्र-सभा, मळविली प्रेमा रावणाची. १३४	वानरांनीं चूर्ण नखां केले. १३७
धर्म-मर्यादेच्या संकोचे थोपेले, अ-धर्म कोपेले राक्षसाच्या. १३५	रक्त-नद्या तेथें शतशा वाहिल्या, देवांनीं पाहिल्या डोळेभर. १३८
ज्यांला चावावया वज्राहूनि गांढा काळाच्याही दाढा न शकल्या, १३६	मारिले प्रधान, रावणाचे पोर, त्यांत वळी थोर इंद्र-जित. १३९
ते राक्षस लक्ष- कोटि वळ-पूर्ण	रावणाचा भ्राता कुंभकर्ण काळ, तेणें कपि-पाळ धरियेला. १४०

१. स्वर्ण (सोने)+वज्र (हिरे)+सभा=सोने व हिरे ह्यांचें वनविलेलें सभास्थान. २. तेज. ३. एकदम शत्रूवर स्वारी करूं नये असा धर्मयुद्धाचा नियम आहे. ४. प्रतिबंधानें. ५. [राम] धांवले होते. एकदम रामानें स्वारी केली नाही. प्रथम अंगद शिष्टाईकरितां पाठविला. ६. अधर्मानें, अन्यायानें [रावणाच्या]. ७. [राम] रागावले. ८. ज्या राक्षसांना. ९. वज्र=इंद्राचें आयुध. १०. कठिण; प्रत्यक्ष काळाच्या सर्वभक्षी जवड्यालाहि जे अगम्य ते राक्षस वानरांनीं नखांनीं फाडून टाकिले! (का० सं०.) ११. बलयुक्त; शूर. १२. वळकट; शक्तिवान्. १३. भयंकर. १४. कपि (वानर)+पाळ (पालन करणारा)=वानरांचा राजा (सुग्रीव).

बहिणीची तैशी
 त्याची करी गति
 स्वयें कैपि-पति
 सुटोनियां. १४१
 जसे वरे गरे,
 बहु कैपि-भट
 तेणें गटगट
 गिळियेले. १४२
 पळाय़ा त्यां वाट
 मिळे कर्णी नाकीं.

मिथ्यां वणार्नी कीं
 जानकी मी. १४३
 प्रभूनीं हरिलें
 तेजेज सर्व ते,
 नुरावें पर्वते
 वज्रापुढें. १४४
 माझे स्वामी झाले
 त्या तमा तरणी,
 त्यांची मात रणीं
 काय सांगों? १४५

१. कुंभकर्णाची वहीण शूर्पणखा तिचें नाक व कान जसे लक्ष्म-
 णानें कापिले तसें सुग्रीवानें कुंभकर्णाचें नाक व कान कापिले (नवनीत).
 २. सुग्रीव. ३. वरके. ४. फणसाचे गरे. ५. कपि (वानर)+भट (योद्धे)=
 वानरयोद्धे; शूर वानर. ६. कुंभकर्णानें. ७. कुंभकर्णानें गिळलेल्या वानरांना.
 ८. कानांतून. ९. नाकांतून. कुंभकर्णानें गिळलेले वानर त्याच्या कानांतून
 व नाकांतून बाहेर आले—असा भाव. १०. खोटेपणानें; अतिशयोक्तीनें.
 ११. कुंभकर्णाचें तेज. १२. न टिकावें. १३. पर्वतानें. १४. इंद्राच्या आयुधा-
 पुढें. १५. त्या तमा (कुंभकर्णरूपी अंधकाराला). १६. माझे स्वामी (श्रीरामचंद्र)
 तरणी (सूर्य) झाले—असा भाव. १७. गोष्ट. १८. रामचंद्र हा वज्र अगर
 सूर्य व राक्षस हे पर्वत अगर अंधकार; असें उभयतांचें वर्णन केल्यावर युद्धाचें
 वृत्त आणखी काय सांगावयाचें आहे? (का० सं०).

इंद्रासी अ-सह्य इंद्र-जित, परी मारिला तो अरि भावोजीनीं. १४६	उतरिला भार धरणीचा. १४९
वाहूनि मस्तकें तोषविला भर्ग, कांपविला स्वर्ग कैलासही, १४७	उर्मिले ! मूर्छित तुझे माझे धणी झाले होते रणीं सेनेसह. १५०
तो काय सामान्य ? परी झाला गर्व, त्याचें तेज सर्व वायां गेलें. १४८	वांचविले सर्व हनुमंतें बाई ! सांगों याचे काई उपकार ? १५१
मारिला प्रभुंनीं सह-परिवार,	ओषधि-पर्वत स-मूळ खोणिला, घडोत आणिला, जैसा चेंडू. १५२

१. न आवरण्यासारखा. २. अर्पण करून. रावणानें शंकरास प्रसन्न करण्यासाठीं आपलीं मस्तकें अर्पण केलीं होती, अशी त्याची उग्रतम तपश्चर्या होती. (का० सं०.) ३. संतुष्ट केला. 'तोषविला' या क्रियापदाचा कर्ता 'ज्या रावणानें' अध्याहृत. ४. शंकर. ५. हालविला. 'कांपविला' याचा कर्ता 'ज्या रावणानें' अध्याहृत. एके समर्थीं रावणानें कैलासपर्वत हालविला होता, इतका तो बलवान् होता. ६. रावण. ७. आप्त, बांधव, सैन्य यांसह. ८. पति. ९. हनुमंतानें; मारुतीनें. १०. औषधी वनस्पती ज्या पर्वतावर आहेत तो द्रोणागिरी पर्वत. ११. मूळपासून; अगदीं खालपासून. १२. खणून काढिला; उपटून काढिला. १३. घटकेंत.

हनुमंते आह्लां दिलें चुडे-दान. ऐसा नाही आन आप्त कोणी. १५३	त्या काळीं देवांनीं केली पुष्प-वृष्टि, आनंदानें सृष्टि कोंदाटली. १५६
उठले वानर अमृत-वृष्टीनें, स्वामींच्या दृष्टीनें हेचि सत्य. १५४	आले दशरथ मामाजी विमाणीं, धैऱ्या 'जीवीं मानी आपणा मी. १५७
शिबिकेंत मज घालोनि आणिलें; देह म्यां न्हाणिलें अग्नि-कुंडीं. १५५	देवांची प्रार्थना, मामाजींची आज्ञा, केली सर्व प्राज्ञा सुखवाया. १५८

१. चुडेदान दिलें=(नवऱ्याचे प्राण वांचवून) सौभाग्य दिलें. २. अन्य; दुसरा. ३. पालखींत. ४. अग्निकुंडांत सीतेनें उडी घालून दिव्य केलें तेव्हां ती जशीच्या तशीच बाहेर आली; म्हणून ती शुद्ध व पवित्र राहिली होती हें सिद्ध झालें. ५. देवांनीं फुलें सीतेवर टाकिलीं. ६. भरली; व्यापिली. ७. कृतकृत्य. ८. मनांत. ९. रावण मनुष्याच्या हातून मरावयाचा होता म्हणून मनुष्यरूपानें अवतार घेऊन रावणाला मारावा अशी देवांची प्रार्थना. १०. चौदा वर्षे वनांत जावयाची दशरथाची आज्ञा. ११. पूर्ण केली. याचा कर्ता 'श्रीरामचंद्रानें' अध्याहृत. १२. प्राज्ञा=सुज्ञ लोकांना; शहाण्या लोकांना.

..... देह म्यां न्हाणिलें । अग्निकुंडीं ॥

त्या काळीं देवांनीं । केली पुष्पवृष्टि । आनंदानें सृष्टि । कोंदाटली ॥

सीतागीत, अभाग १५५, १५६.

मांडीवरी मज घेतलें स्वामींनीं, घनीं ^२ सौदामिनी जनां वाटे. १५९.	भैवाब्धीत हेतु तराया जो. १६१ रुंद दहा गावें, लांब शत गावें, पाप न तेंगावें जो देखतां. १६२
भृंग-युक्त पति पुष्पक-विमानीं पुष्प कवि मानी, जें वैसले. १६०	दाविली किष्किधा, भेटविली तारा सुग्रीवाची दौरा जाऊवाई. १६३
स्वामींनीं समुद्रीं दाखविला सेतु,	

१. मेघाचे ठिकाणीं. २. वीज. ३. श्यामवर्ण रामचंद्राच्या मांडीवर सीतादेवी बसली त्या वेळेस लोकांना ती मेघामध्ये जशी वीज त्याप्रमाणे भासली. ४. जें पति पुष्पकविमानीं वैसले [तेव्हां तें विमान] भृंगयुक्त पुष्प [असें] कवि मानी—हा अन्वय. जेव्हां रामचंद्र पुष्पकविमानांत बसले तेव्हां [राम नीलवर्ण असल्यामुळे] कवीस वाटलें कीं, हें विमान भृंगानें (भृंग्यानें) सुशोभित असें एक कमलपुष्पच आहे ! (का० सं०.) ५. पुष्पक या नांवाचें विमान. ६. परत येतांना दाखविला. ७. भव (संसार)+अब्धि (समुद्र)=संसारसमुद्रांत. ८. साधन. ९. टिकावें; उरावें. जो सेतु पाहिला असतां पाप राहत नाहीं. १०. किष्किधा ही सुग्रीवाच्या राज्यांतील मुख्य नगरी होती. या ठिकाणीं इल्लीं अनागोंदी नांवाचें खेडें आहे. ११. बायको.

मांडीवरी मज
घेतलें स्वामींनीं,
धनीं ^३सौदामिनी
जनां वाटे. १५९.

भृंग-युक्त पति
पुष्पक-विमानीं
पुष्प कवि मानी,
जै बैसले. १६०

स्वामींनीं समुद्रीं
दाखविला सेतु,

भैवाब्धींत हेतु
तराया जो. १६१

रुंद दहा गावें,
लांब शत गावें,
पाप न तगावें
जो देखतां. १६२

दाविली किष्किधा,
भेटविली तारा

सुग्रीवाची दौरा
जाऊवाई. १६३

१. मेघाचे ठिकाणीं. २. वीज. ३. श्यामवर्ण रामचंद्राच्या मांडीवर
सीतादेवी वसली त्या वेळेस लोकांना ती मेघामध्ये जशी वीज त्याप्रमाणें
भासली. ४. जै पति पुष्पकविमानीं बैसले [तेव्हां तें विमान] भृंगयुक्त पुष्प
[असें] कवि मानी—हा अन्वय. जेव्हां रामचंद्र पुष्पकविमानांत बसले तेव्हां
[राम नीलवर्ण असल्यामुळे] कवीस वाटलें कीं, हें विमान भृंगानें (भृंग्यानें)
सुशोभित असें एक कमलपुष्पच आहे! (का० सं०.) ५. पुष्पक या
नांवाचें विमान. ६. परत येतांना दाखविला. ७. भव (संसार)+अब्धि
(समुद्र)=संसारसमुद्रांत. ८. साधन. ९. टिकावें; उरावें. जो सेतु पाहिला
असतां पाप राहत नाहीं. १०. किष्किधा ही सुग्रीवाच्या राज्यां-
तील मुख्य नगरी होती. या ठिकाणीं हल्लीं अनागोंदी नांवाचें खेडें आहे.
११. वायको.

स्वामींच्या मुखींच्या
ज्या म्यां आयकिल्या
गोष्टी, काय किल्या
सर्वस्वाच्या. १६४

‘अवधि टळेल
असें नच वदा,
असेन चवदा
वर्षे वनीं.’ १६५

ऐसा भरतासी
शत्रुघ्नाशी वोलें,
प्रभूनीं तो फोलें
केला नाहीं.” १६६

संतति संपत्ति
वाढे, होय हित,

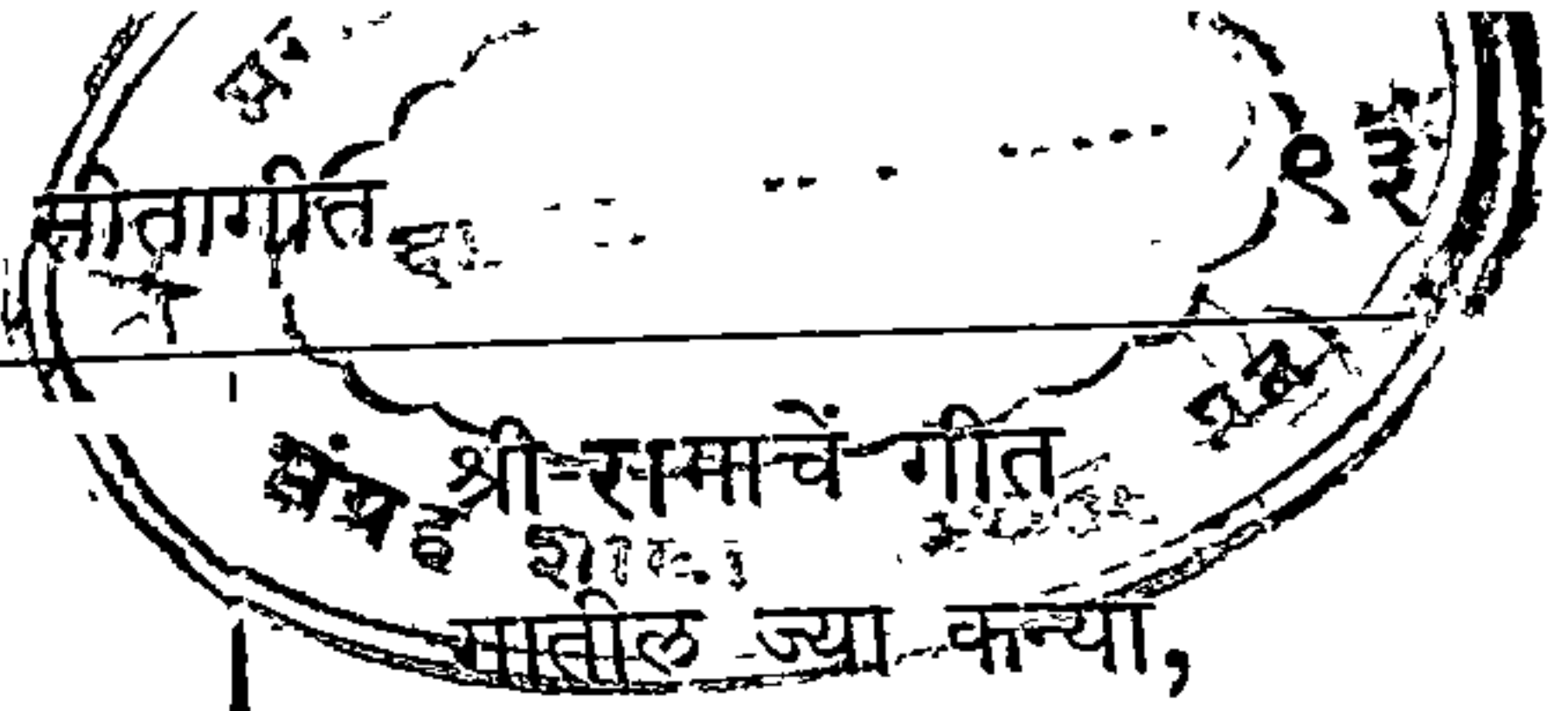
प्रेमें गातां गीत
श्री-रामाचें. १६७

न बाधे पर्जन्य,
वैत, उष्ण, शीत,
प्रेमें गातां गीत
श्री-रामाचें. १६८

धन्य धन्य होय
संसारीं जीवितें,
प्रेमें गातां गीत
श्री-रामाचें. १६९

काळापासूनिही
नव्हे चित्तं भीत,
प्रेमें गातां गीत
श्री-रामाचें. १७०

१. स्वामींनीं अवतारचरित्राच्या ज्या गोष्टी सांगितल्या, त्या गोष्टी नव्हेत, तर सर्वस्व म्हणजे धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष यांच्या किल्याच होत. त्या गोष्टी ऐकल्या असतां चारही पुरुषार्थ साधतात—असा भाव. (का० सं०). २. वेळ. रामानें भरताला आणि शत्रुघ्नाला सांगितलें होतें कीं—‘वेळ टळेल असें वोलूं नका. मी चवदाच वर्षे वनांत राहीन अधिक राहणार नाहीं, बरोबर चवदा वर्षांनीं तुम्हांस येऊन भेटेन; अवधि (वेळ) टळूं देणार नाहीं.’ ३. वचन. ४. खोटा; व्यर्थ. ५. वारा. ६. थंडी. ७. आयुष्य. ८. यमापासून; मृत्यूपासून. ९. मन.

अंतीं वसे स्वर्गी
अमृतातें पीत,
प्रेमें गातां गीत
श्री-रामाचें.

१७१

श्री-रामातें ध्यावें,
श्री-रामातें गावें,
श्री-रामातें भावें
आठवावें.

१७२

रामाचें चरित
अमृत-भरित
सेवावें त्वरित
सर्वांनींही.

१७३

मातील ज्या कन्या,

होतील त्या धन्या

संसारांत.

१७४

श्री-राम दयेचा
मेघ, त्या समोर
प्रेमें दास-मोर

नाचताती.

१७५

या श्री-राम-दया-
तोयदासमोर
होय दास मोर

आनंदित.

१७६

सीतागीत समाप्त.

१. शेषटीं; मृत्यूनंतर. २. अमृतभरित=अमृतानें भरलेलें; अमृतानें पूर्ण.
३. दास (भक्त) [हेच] मोर. ४. श्रीराम+दया+तोयद (मेघ)+समोर=श्री-
रामरूपी दयामेघासमोर. ५. मोरोपंत कवि. मोरोपंत कवि आपल्या नांवां-
तील 'मोर' किंवा 'मयूर' शब्दावर कोटी करून आपणास मोराची उपमा
घेत असत.

REFBK-0000153

REFBK-0000153

